

Fale Alea 'o Tonga

**KO E MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E HOU'EIKIM MIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA	4A
'Aho	Pulelulu, 12 Sune 2019

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI M MIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua
Ha'apai

'Eiki Fakafongonga N pele Fika 2, Vahefonua

Hou'eiki Minisit Kapineti

'Eiki Pal mia

'Eiki Tokoni Pal mia

'Eiki Minisit Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonua

'Eiki Minisit F fakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ng ue 'a e Kakai

'Eiki Minisit Polisi & T mate Afi, T naki Pa'anga & Kasitomu

'Eiki Minisit Lao & Pil sone

'Eiki Minisita Toutai

'Eiki Minisit ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

'Eiki Minisit Mo'ui

'Eiki Minisita Ako & Ako Ng ue

'Eiki Minisita Ngoue

Samuela 'Akilisi P hiva

S misi Lafu Sika

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Dr. Tu'i Uata

M teni Tapueluelu

Sione Vuna Fa'otusia

S misi Taelangi Fakahau

Poasi Mataele Tei

Dr. Saia Ma'u Piukala

Penisimani 'Epenisa Fifita

Losaline Ma'asi

Hou'eiki Fakafongonga N pele

Lord Tu'ivakan

Lord Ma'afu

Lord Vaha'i

Lord Tu'ilakepa

Lord Tu'i'afitu

Lord Tu'iha'angana

Lord Nuku

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafongonga N pele Fika 1 Tongatapu.

'Eiki Fakafongonga Nopele Fika 2, Tongatapu

'Eiki Fakafongonga N pele Fika 3 Tongatapu

'Eiki Fakafongonga N pele Fika 1 Vava'u.

'Eiki Fakafongonga N pele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafongonga N pele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafongonga N pele 'Eua

'Eiki Fakafongonga N pele Ongo Niua

Kau Fakafongonga Kakai

Fakafongonga Kakai 3, Tongatapu

Fakafongonga Fika 11, 'Eua

Fakafongonga Fika 12, Ha'apai

Fakafongonga Fika 13, Ha'apai

Fakafongonga Fika 15, Vava'u

Fakafongonga Fika 16, Vava'u

Fakafongonga Kakai 17, Ongo Niua

Siaosi Sovaleni

Tevita Lavemaau

Mo'ale Finau

Veivosa Taka

S miu Kuita Vaipulu

'Akosita Lavulavu

V tau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 04A/2019
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

**‘Aho : Pulelulu 12 Sune , 2019
Taimi : 10.00 pongipongi.**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki M mipa o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO:
		<p>4.1 Lao Ke Fakahu Atu ‘A e Pa’anga Ki he Ngaahi Ng ue ‘a e Pule’anga 2019/2020 – Lao Fika 21/2019</p> <ul style="list-style-type: none"> • Polokalama Patiseti ‘A e Pule’anga ki he Ta’u Fakapa’anga Ngata ki he ‘aho 30 Sune, 2020 • Fakamatala Patiseti 2019/2020 • Palani Ngaue ‘a e Ngaahi Potungau Fakapule’anga 2019/20 – 2021/22 • Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale ki he 2019/2020
Fika 05	:	Ngaahi Me‘a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu	7
Ui ‘a e Fale	7
Poaki.....	7
Me’a ‘Eiki Sea.....	7
‘Asenita e Fale.....	8
Fakam hino ‘Eiki Sea kei tu’uma’u lakanga ‘Eiki Tokoni Sea	8
K miti Kakato.....	8
i. Me’a e Sea.....	8
Tokanga ki he peh ‘oku vahevahe taau e Patiseti	9
Kole tokoni ‘Eua 11 ki ha tokoni fakapa’anga vaka k inga Fungafonua	12
Fakam l ’ia to e fakamo’ui mai e falekoloa sosaieti	12
Tokanga ke vakai’i ‘e Fale Pa’anga 30 miliona tupu mei he Patiseti 14/15 & 15/16	15
Tokanga ki he mahu’inga e ng ue fakataha Fale fekau’aki mo e Patiseti	15
Hoha’a ‘ikai ha ola mo ha l pooti ki Fale Alea he fakatotolo paasipooti	16
Fakamahino Pule’anga laka he toko 13 ng ue p pula fekau’aki mo e paasipooti	17
Fakam l ’ia ‘a Siaina he tali ke toloi ta’u nima t fakafoki e n ki ai.....	19
Tokanga ki he mamafa totongi koloa.....	21
Tokanga ki he hongē moa e fonua mo e totongi tu’u pau e moa	21
Tokanga ki he ng ue fai fekau’aki mo e faito’o konatapu	22
‘Osi fai ng ue ki he kau ng ue ‘i loto he Potung ue Kasitomu	23
Fakama’ala’ala he tute ko ia papa h mai ki he langa	24
Fakah Pule’anga ‘enau tokanga ki hono fakatotolo’i natula fakatupunga e tutu ‘o Nuku’alofa	25
Ngaahi makatu’unga fai ai vahevahe taau koe’uhi ko e faingata’a’ia ‘otu motu Ha’apai	30
Me’a e Sea	33
Ke ‘oua na’a li’ekina ha taha makatu’unga ki he vahevahe taau tokoni 3 kilu 6 mano ki Ha’apai.....	33
Tokanga ki he ‘uhinga holo patiseti ki hono fakafepaki’i e faihala ‘Ofisi ‘Omipatimeni.....	38
Fehu’ia holo \$ ng ue ‘Ofisi ‘Omipatimeni.....	38
Tali Pule’anga holo \$ ng ue ‘Ofisi ‘Omipatimeni ko e fokotu’u Komisoni Tau’i Faihala...	38

Tui 'ikai taau hono vahevahe 'a e Patiseti fakatatau ki hono fakaikiiki he Patiseti	39
Tokanga ki he h Lipooti <i>UNICEF</i> laka ange fakamole Potung ue Ako he 17/18 he'ene patiseti.....	39
Fehu'ia h 'uhinga 'ikai 'ai ha pa'anga kumi mo ako'i kau ng ue ke sivi faito'o konatapu	40
Tui fai e fakafu'ituitui he taimi fai atu ai kole laiseni 'inivesi	40
Tokanga ke fakalelei'i founa ng ue Pule'anga kae fakalaka kimu'a e ng ue e fonua	41
Tali Minisita Ako ki he tokanga lahi ange fakamole he 17/18 he'ene Patiseti	41
Tali Pule'anga ki he hoha'a fekau'aki mo e founa tali laiseni 'inivesi	42
Fehu'ia p 'e malava ke to e fakafaingofua ange foaki laiseni pisinisi he Minisita	43
Tui Pule'anga ke vave ng ue ke tokonia kau 'inivesi fokotu'u pisinisi	43
Tali Pule'anga ki he tokanga Vava'u 15 fekau'aki mo ha leepi sivi faito'o konatapu.....	44
Fakah Vava'u 15 ola eni 'a e hopo 'a e tokotaha na'a ne fakafofonga'i fekau'aki mo e faito'o konatapu	44
Ngaahi fakaivia ki he Potung ue Polisi ke tau'i faito'o konatapu	45
Tokanga ki he vahevahe ivi fakapa'anga e fonua ke 'inasi fakalukufua ai 'a e fonua	46
Tokanga h 'oku 'ikai pule'i ai totongi moa 'e he K miti Pule Fe'unga (<i>Competent Authority</i>)	47
Fehu'ia Kautaha Satelaite Pule'anga ke fakaa'u e ako ki he ngaahi 'otu motu	48
Tokanga kei faifatongia lelei ongo kautaha fetu'utaki ki motu kuo fokotu'u Kautaha Satelaite Pule'anga.....	48
Tali Pule'anga ko e fokotu'u 'ene Kautaha Satelaite ke fakaa'u fetu'utaki 'initaneti ki motu .	51
Fakatonutonu kuo 'osi a'u fetu'utaki ki he ngaahi 'otu motu	51
Tokanga Tongatapu 3 ha'u kautaha satelaite ma'ama'a ange ia he ng ue'aki fetu'utaki keipolo	52
Tui Tongatapu 3 ha'u Kautaha Satelaite Pule'anga fe'au'auhi mo e <i>TCC & Digicel</i>	53
Taukave Pule'anga ke ma'ama'a totongi 'initaneti ke 'oua 'e li'ekina ha taha	53
Taukave Tongatapu 3 'osi atu pe ng ue'aki 'initaneti he ako ki motu.....	53
Taukave Pule'anga ke a'u 'initaneti he totongi ma'ama'a ange ki he kau faingata'a'ia.....	53
Taukave 'oku fakavalevale ke ng ue'aki f nau ako kalasi taha e telefoni ki he ako	54
Tali Pule'anga ki he tokanga ke pule'i totongi puha moa 'e he Pule Fe'unga (<i>Competent Authority</i>).....	55
Founa ng ue 'a e Potung ue ke mapule'i 'aki totongi 'o e moa	55
Tokanga ke fusia'u tu'utu'uni ng ue pea ke lipooti mai kakai ki he Pule'anga 'enau hoha'a he moa.....	59

Kelesi..... 60
Fakam 'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga 61

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: Pulelulu, 12 Sune 2019

Taimi: 1005-1010 pongipongi

S tini Le'o : Me'a mai 'Eiki Sea 'o e Fale Alea (*Lord Fakafanua*).

'Eiki Sea : Kole atu Hou'eiki, ke mou hiva mai e Lotu e 'Eiki.

Lotu

(Na'e kau kotoa e Hou'eiki M mipá hono hiva'i e Lotu 'a e 'Eiki).

Ui 'a e Fale

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalaké ke ui e Hou'eiki M mipa.

Kalake T pile : Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, tapu mo e 'Eiki Tokoni Pal miá mo e Hou'eiki Minisit 'o e Kapinetí, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki N pele 'Ene 'Afió, kae 'uma' e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí, kae 'at ke fakahoko hono ui e Falé ni ki he pongipongi ni, 'aho Pulelulu 12 'o Sune, 2019.

(Na'e fakahoko heni 'a e taliui 'a e Hou'eiki M mipa)

<008>

Taimi: 1010-1015

Kalake Tepile: ... (Hoko atu e ui 'o e Hou'eiki M mipa Fale Alea).

Poaki

'Eiki Sea, kole ke u to e fakaongo mu'a. 'Eiki Pal mia, 'Eiki Minisit Mo'uí mo e Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'angá, 'Eiki Minisit e *MEIDECC*, T vita Lavemaau, 'Akosita Lavulavu.

'Eiki Sea, ko e ngata'anga tali ui. Ko e poakí, 'oku 'i ai e tohi poaki 'a e 'Eiki P l mia pea mo e tohi poaki tengetange 'a 'Eiki N pele Fusitu'a. Ko e toenga 'o e Hou'eiki 'oku 'ikai ke tali honau uí, ko e tuí, 'oku nau me'a t mui mai p . M l 'Eiki Sea.

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'Afió hotau 'Otuá 'i hotau 'i hotau lotolotonga. Tapu pea mo 'Ene 'Afió, Tama Tu'í, Tupou VI kae 'uma' Ta'ahine Kuini, Nanasipau'u. Tapu atu ki he 'Eiki

Tokoni Pal mia, ko e ‘Eiki Pal mia Le’ole’ó kae ‘uma’ Hou’eiki Minisit . Tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga kau N pelé. Tapu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga Kakaí.

‘Asenita e Fale

Hou’eiki, ko ‘etau ‘asenita he pongipongi ni, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai h me’a ‘i he Fale Aleá, ko ‘etau ng ue kuo tukuhifo k toa ki he K miti Kakató. K kimu’a pea tau liliu ‘o K miti Kakató, Hou’eiki ‘oku ou fie fakamanatu atu ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e lakanga ko e ... K taki Hou’eiki ko e mate maika.

Fakam hino ‘Eiki Sea kei tu’uma’u lakanga ‘Eiki Tokoni Sea

Ko e lakanga ko ‘oku ‘i ai ‘a e Tokoni Sea ‘o e Fale Aleá, ‘oku ‘i ai hono fehu’ia pea neongo p ‘oku ‘i ai ‘a e t la’a pea mo e ngaahi fakakaukau ‘oku fokotu’u mai mei tu’a ‘i Fale Alea, ka ko e lakanga ko ení ‘oku kei tu’uma’u p ka e ‘oleva kuo ‘i ai h liliu kuo fakahoko mai ki he Falé ni. ‘A ia ko e, ko ‘ene tu’u ‘i he taimí ni ‘oku ‘i ai ‘a e Sea Le’ole’o ‘a e Sea Tokoni Sea, ‘a ia ‘oku ma’u ‘e he Fakafofonga N pele Vava’ú, pea ko e Tokoni Seá na’e ‘osi fakanofa ‘aki hono fili ‘e he Falé ni, pea k ‘i ai h liliu ‘i he lakanga ko ení, ‘e toki fakahoko atu ki he Hou’eiki M mipa ‘o e Falé. Ko e ngaahi fakatonutonu pea mo ha ngaahi tu’utu’uni fakalao ‘e ‘omai p ‘e ‘ikai ke ‘omai mei he Fakamaau’angá pé ko ha to e feitu’u , te tau toki ng ue p ki ai ‘amui ‘o kapau ‘e hoko. K ‘i he’ene tu’u ‘i he taimí ni, ko e lakanga ‘a e Tokoni Seá, ‘oku tu’uma’u.

<000>

Taimi: 1015-1020

‘Eiki Sea: ... ko u fie fakah atu p he pongipongi ni Hou’eiki ke mou mea’i te’eki ke u ma’u ha tohi p ko ha faka’ilonga p ko ha fale’i fakalao te ne hanga ‘o fakata’e’aonga’i ‘a e lakanga ko ení. Pea ‘o kapau ‘e ‘i ai ha me’a peh te u toki fakahoko atu ki he Falé. Ka ko u fie fakapapau’i p ke ‘oua to e ‘i ai ha fehu’ia ‘a e tu’unga mahu’inga ko ení. Pea ko u fie, ki mu’a pea u kole ke tau liliu ‘o K miti Kakató ko u fie fakamanatu atu p Hou’eiki ‘oku ‘i ai e ngaahi lakanga mahu’inga ‘i hetau fa’unga Pule’anga ‘oku ‘ikai h ‘i he Konisit tone ka ‘oku ‘i he ngaahi Lao kehekehe p kau ki ai ‘a e Tokoni Pal miá ko e Tokoni Sea ko e Kalake Pulé ko e ‘Atita Senialé ko e ‘Ompatimení mahalo p mo e *Solicitor General* ka ko e ngaahi lakanga mahu’inga eni ‘i he’etau fa’unga Pule’anga ‘oku ‘i ai p ngaahi Lao tu’utu’uni ki he ni’ihi ko ení ‘oku ‘ikai lave ki ai ‘a e Konisit tone. Kae kehe Hou’eiki ‘oku ‘i ai e faka’amu te tau hoko atu e ng ué ki he Lao ko eni ‘oku fakah atu ki he pa’anga ng ue ‘a e Pule’anga ki he 2019/2020. Ko u kole atu Hou’eiki ke mou me’a hake ‘o tau liliu ‘o K miti Kakato.

(Na’e liliu ‘o K miti Kakato.)

K miti Kakato

i. Me’a e Sea

Sea K miti Kakato: Kole ke fakamalumu atu p he ngaahi tala faka’apa’apa kuo aofaki he

‘Eiki Sea e Fale Aleá kae hoko atu ‘etau ng ué Hou’eiki. ‘Oatu p ki’i pou pou ko eni ke ki’i ‘i ai p ha taumu’a e, homou f me’a’akí ke tau fiefia ai. **Neongo p ko e h e me’á ‘oua te mou loto mo’ua ai ka ‘i he me’a kotoa p tuku ke h ki he ‘Otuá ho’omou ngaahi kolé ‘i he lotu mo e h fia pea fai mo fakafeta’i.**

Ko e tau ‘asenitá ena ‘oku mou me’a ki ai 4.1 ko e ... Hou’eiki ko e ‘asenitá ena kuo tuku atu ki homou ngaahi t pile. ‘Oku ‘i ai ha M mipa ‘oku fie me’a mai pea mou me’a mai fakalukufua p ki he fo’i Lao ko eni 4.1 pea ko homou fiem lie p ko ‘etau lava ia. Ko N pele, k taki ko e Hou’eiki Tonga, ‘Eua Fika 11 na’e ngata ai e f me’a’aki kae hili ko iá pea toki ‘oange faingam lie ki he N pele Fika 1 ‘o Tongatapu.

T vita Lavemaau: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea ‘o e K miti Kakató. Fakatapu atu ki he Hou’eiki M mipa e k mití. Sea tau fakafeta’i kotoa p he laum lie lelei e Hou’eikí faka’ofo’ofa e ‘ahó t hono vai he funga e fonuá pea ko u tui ko e tapuaki ia. Sea ko e fakakakato atu p ‘eku ki’i fakahoha’a na’e fai ...

<002>

Taimi: 1020-1025

T vita Lavemaau: ... ‘aneafí. Fakahoha’a foki ko eni Sea, ‘oku fakalukufua p ia fakatefito p ia pea mei he puipuitu’a ko ‘a e malanga na’e fai ‘e he ‘Eiki Pal miá, ‘e he ‘Eiki Minisit Pa’anga. Pea ko u tui ka lava p ‘eku ki’i malanga ‘a’aku ia kuo taimi mo ha ngaahi me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e Hou’eiki. Ko u tui kuo taimi ke tau foki ki he’etau *Budget Statement*, kae fusi hotau l .

Tokanga ki he peh ‘oku vahevahe taau e Patiseti

Sea! Na’a ku ngata ‘eku fakahoha’a ‘aneafi ki he vahevahe. Vahevahe taau mo e vahevahe fe’unga. Na’e me’a ‘a e ‘Eiki Minisit Pa’anga, ki he mahu’inga ko ‘o e fokotu’utu’u ‘o e Patiseti mo e ngaahi tefito’i kaveinga ‘oku fakat fito ai. Na’a ne me’a ai fel ve’i pea mo e ngaahi makatu’unga pau pea mo e ngaahi ‘analaiso fakatekinikale. Pea ‘i he ngaahi makatu’unga ko ia. Ko ia ai, ko e Patiseti, pea ‘oku tui ‘a e Pule’anga ki he *Budget Deficit* . Hang p ko ia na’a tau *Budget* ko he ta’u ni.

‘Eiki Sea ko e, ‘oku ‘ikai ke fai ha fakaanga ia ki he, ko e h e fokotu’utu’u ‘a e Pule’anga? Ko e me’a ko ‘oku ou tokanga au ki ai ‘Eiki Sea ko e kau ia ‘i he ngaahi makatu’unga, p ko e fatu ‘o ha palani ng ue. Kuo pau p ke fakatatau ia ki he ivi ng ue ko ‘oku ma’u ‘e he f mili kapau ko ha ki’i f mili p ko ha potu siasi p ko ha kautaha. ‘A ia ko ‘etau fakamole ko ‘e fai ‘e fakatatau p ki he ivi ‘oku ma’u mai he t naki ‘o e pa’anga. ‘I he’ene peh leva ko ha taha ‘oku fakapotopoto ‘i he’ene palani ko ia kuo pau ke tu’usi hifo leva ‘a e fakamole ia. Ko e ngaahi fiema’u ia ko ‘a e kakai pea mo e fonua he ‘ikai ke tau lava ‘etautolu ‘o feau. Pea ‘oku ‘osi mahino ia he ‘oku ‘i ai hono ngaahi ngatangata’anga ‘ona ia kuo pau ke tau fatu ai. Ka kuo pau p ke tau fakateka mo fakatoe ha ki’i koini, ki ha ‘aho ‘e t ai e af , mo ha ‘aho ‘e t ai e ‘uhá.

Te u foki mai ‘Eiki Sea, ki he fatongia ko ‘o e vahevahe. Na’a ku lave fakat t ‘aneafi ki he fatongia ‘oku fua ‘e he si’i ngaahi fa’ , ‘i he taimi ‘o e vahevahe ‘o e me’atokoni ‘i he f mili.

Kehekehe e ngaahi founga. Ka ko u tui tautolu 'oku tau sio mata 'i he founga ko eni. 'Oku vahe 'e he fa' ke tofotu e f mili pea ka toe ha me'a ki ai pea fakafeta'i pea kapau 'ikai 'oku hala ia!

'Oku 'i ai 'a e talanoa ki he ongo ki'i tamaiki na'a na 'eke ange ki ha tangata. Mate'i mai ange ko e ongo fo'i manupuna 'e ua, 'oku ou puke 'i mui. Mate'i mai ange ko f fo'i manupuna ko 'oku mo'ui? Pea longolongo e tangata pea ne talaange he ki'i tamasi'i. 'Oku ke pule p koe ki he mo'ui mo 'ene mate. He kau ka peh atu ia ko e to'ohema. Te ke sisina 'e koe 'a e mata'u ke mate. Pea kapau p teu peh atu au ia, ko e to'omata'u te ke sisina 'e koe 'a e hema ke mate 'a e ki'i fo'i manupuna ko ia.

Ko e ngaahi talanoa ko eni ko u fai 'Eiki Sea 'oku foki mai p ia ki hono vahevahe ko 'o e ki'i fo'i keké p ko e 'inasi fakapa'anga 'o e fonua. Ko 'eku fanongo ko ki he vahe ko 'oku fai, fakalukufua. 'Oku te'eki ke tau a'u ki he fakaikiiki. 'Oku hang 'oku mo'oni 'a e lau ko 'a e punake. Hang hang 'oku vahe fakamanufekai 'etau fo'i keke. Hang hang 'oku vahe hang hatau nofo ha vaot . Te u fakat t 'aki p eni 'Eiki Sea e me'a ko eni. 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'u na ke mon 'ia koe 'Eiki Sea. He kuo 'oatu 'e he 'Eiki Minisit Pa'anga ia mo e Pule'anga 'a e pa'anga 'e 3 kilu. Ko e 'uhinga ko e tokoni ko ki he Vahefonua Ha'apai, ko e totongi vaka. 'A ia ko hono fakalea ko taha kuo hiki hake e tu'unga fakav henga fili ia 'o e v henga 'o e Feitu'u na kuo ke 5 kilu koe 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: 'E Fakafofonga!

T vita Lavemaau: Ko e fakat t p eni 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: 'Oku 'ikai ko e Feitu'u na ko e motu'a ni 'oku 'omai ki ai 'a e *fund*. 'Oku 'ave ki Ha'apai 12 mo 13. Ko e kakai.

T vita Lavemaau: Fakafoki atu ia 'Eiki Sea. Ka te u peh p kuo 'ave e 'inasi fakav henga fili ia 'o Ha'apai mei he'ena taki 2 kilu ko he v henga fili 'o 4 ia 'o t naki atu ia pea mo e 3 kilu ia. Kuo 7 kilu ...

<004>

Taimi: 1025-1030

T vita Lavemaau: ... 'a Ha'apai ia, f f ...

'Eiki Minisit Pa'anga: Fakatonutonu atu Sea.

T vita Lavemaau: ...si'i Niua.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu 11.

'Eiki Minisit Pa'anga: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Pea tapu mo e 'Eiki Pal mia Le'ole'o, fakatapu ki he Hou'eiki kae 'uma' e Hou'eiki Minisit pea mo e fakatapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai.

Sea, hang p ko e ‘uluaki fakamalanga ‘oku tau fakafeta’i kotoa p ki he Tu’i ‘o e Langi tauhi lelei ‘oku fai ma’a tautolu tau to e a’usia mai ‘a e pongipongi ko eni, ke kamata ‘etau alealea ki he ‘alu hifo ki he *detail* ‘o e Patiseti, pea ko eni kuo me’a mai ‘a e Fakafofonga ‘Eua, fika 11 ‘o talamai kuo ngalingali kuo vahe fakalaione ‘a e Patiseti ‘o ‘ikai ke tatau ia mo e fakakaukau ko ia e ‘oua ‘e li’ekina ha taha, ‘i he anga ko ia ‘o e fakakaukau ‘o e fakamatala Patiseti na’e fai.

Ka ko u fakatonutonu atu p Sea, ‘oku tui ‘a e motu’a ni, ‘oku ‘ikai ke mo’oni ‘a e me’a ko ia kuo me’a ki ai ‘a e Fakafofonga 11. ‘Oku ki’i kehekehe p foki ‘a Ha’apai, Niua, Vava’u mo ‘Eua. ‘Oku ki’i tu’u m vahevahe ange ‘a e fanga ki’i ‘otu motu ko ia ‘o Ha’apai, pea to e mama’o ange ‘a Niua, pea na’a tau fononga mai na’e fai p ‘a e tokoni ki Niua, ko Niua ‘oku lolotonga fai ‘a e me’a tatau ki ai. Pea ‘i he fakakaukau ‘a e Pule’anga he ta’u ni ngalingali ‘oku ki’i mafasia lahiange ‘otu motu Ha’apai, nau tokolahi, ko ‘Eua ki’i fo’i motu p ‘e taha, pea kuo ‘osi fai ‘a e ng ue lahi ‘a e Fika 11 ko ia mei ‘Eua, ‘osi hanga ‘o kumi mai e vaka ke ne hanga ‘o ‘ave hono k inga ki ‘Eua. Pea na’a ne peh mai, fa’a peh mai, Ha’apai, h ‘a e me’a ‘oku mou hanu ai, he kuo hili. Pea ko eni kuo fakakaukau ‘ai p na’e me’a p ki ai ‘a e me’a, pea ko u fakam l ’ia au ia he Fakafofonga fika 11 ‘o ‘Eua, ngali ia ko e tangata, ‘oku ne hanga ‘o fai hono fatongia kumi mai mo e vaka ...

T vita Lavemaau: Ko u tui kuo ‘osi e fakatonutonu ‘Eiki Sea, m l .

Sea K miti Kakato: Me’a mai Fakafofonga 11.

‘Eiki Minisit Pa’anga: M l Sea.

T vita Lavemaau: M l ‘Eiki Minisit Pa’anga, ‘oleva he ‘oku te’eki ai ke u kole atu k te u kole atu. M l ‘Eiki Sea, ko e malanga fakalukufua p eni ia ‘Eiki Sea, pea ko u tui au ia te tau ‘osi p ia kuo tau hiki tautolu ki he’etau ng ue. Ko e anga p ‘a e tala fakat t . Ka u hoko atu ai p . Ko e k inga ko eni hotau k inga ko mei Tokelau, ‘Eiki Sea, ko e *subsidy* ko ‘oku ‘ai he Pule’anga ki ai ki he folau vaka p , vaka tahí p , ko e 45,000 (4 mano 5 afe) ‘i he fo’i m hina ‘e taha. Pea ‘oku faka’amu ia ke lava he fo’i m hina ‘e 12 kotoa p ke folau e vaka. ‘A ia ko hono fika’i fakapa’angá ‘oku fe’unga ia mo e pa’anga ‘e \$500,000 (5 kilu) p ko e vaeua miliona ‘Eiki Sea. Fuoloa hono fai ‘ona ‘o e ng ue ko eni, talu mei he Pule’anga eni ‘e fiha, pea ‘oku tau fakafeta’i ‘i he tokoni ko ia. K ‘oku ‘ikai ko e vaka folau tahí p ‘Eiki Sea ‘oku kau mo e vakapuna ai ‘oku *subsidize* mo e vakapuna ‘i he’ene puna ko . Pea ko e fatongia totonu p ia ‘o e Pule’angá pea ko u fakam l atu ki ai ‘Eiki Sea.

Na’e toki me’a atu p ‘Eiki Minisit Pa’anga ki he si’i faka’ofa ko ‘o ‘Eua. Na’e fai he Pule’anga ‘a e *service* tatau p ko e vaka fakamuimui ko e Ngaluta’ane, pea ‘osi p ko ia pea nofo ai ‘a e k inga ‘o faingata’a’ia, ki ha taimi ‘e to e ala mai ai ‘a e Pule’angá ke fakahoko e tu’utu’uni ko ia, ‘a e ng ue mahu’inga ko ia. Peh ‘e he Pule’anga ia ko e ki’i k inga ko eni tuku p he na’e ‘i ai ‘a e ngaahi vaka taautaha, pea hanga ‘e he ‘ ngaahi vaka ko ení ‘o hilifaki ‘a e ngaahi totongi ‘o a’u ki ha tu’unga faingata’a’ia e k inga ‘ikai ke nau to e mei m nava, pea tupu ai e fakakaukau ke fai e ng ue uki pa’anga ...

<005>

Taimi: 1030-1035

Tevita Lavemaau: ... mo e kolekole ki muli, pea 'oku ou fakam l . He na'e 'ikai ko e kau 'Euá p ia na'e tokoni ki he t naki pa'anga ko ení. Na'e kau ai e Tonga kotoa p , 'Amelika, 'Asitel lia, Nu'u Sila, pea lava ai e fakakaukau ko ení, 'Eiki Sea. Ua e ki'i motu'i vaká he 'aho ni, 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai e vaka e taha 'oku toe vave pea faka'ofa'ofa ange. Oma ange ia 'i he Tongiakí. Lolotonga e fai fatongia 'a e vaká, he na'e taumu'a ki Tokelau, to e kumi mai 'e he Poate ia 'a e Pule'angá 'a e fu'u vaka na'e fe'unga mo e 8.5 miliona.

Kole tokoni 'Eua 11 ki ha tokoni fakapa'anga vaka k inga Fungafonua

Ko e tu'u ko he taimi ni, 'Eiki Sea, faingata'a'ia lahi mo'oni kimautolu. Pea sai p e Pule'angá ia. Ko e me'a ko na'e me'a ki ai e 'Eiki Minisit Pa'angá, peh na'e puhi pula e kau me'a ia ko iá 'o malu'i'aki ko hotau vaká 'a e 'Otu Motu Anga'ofa, tonu ke tuli k toa e kau Poate ko iá, 'Eiki Sea, mo e fakavalevale 'aupito, 'Eiki Pal mia. Na'e 'oatu ia 'i he 'uhinga ke nau pule'i fakalelei mo tokanga ki he koloa 'a e Pule'angá ke *provide* 'a e *better service*. Ka ko ia 'oku 'uhinga ai 'a 'eku fakahoha'á, 'Eiki Sea, kae 'uma' 'a e 'Eiki Pal mia Le'ole'ó, 'a e Minisit Pa'angá. 'Oku mau fiema'u ha maea ke mau piki atu ai, he ka 'ikai 'e to e iku fakatau mo homau vaká. Ko e kolé, 'omi ha ki'i 1.5, pea 'oku 'ikai ke 'omai eni ia koe'uhí ke 'oua te mau totongi, 'omi ha 1.5 ke totongi atu 'emau n ko ki he Pangik Fakalakalaká, ka mau t t p ha p seti e 2, ta'u e 30. Pea ka 'ikai, 'omai ha fo'i *subsidy*, 5 kilu. Ko e kole atu ia, 'Eiki Minisit Leipa, 'oku ke mea'i p 'e koe 'a e anga ko 'o e ng ue'aki e vaká. Ko e s vesi ia ko e 'uhingá ko e mo'ui 'a e kakaí, mo e s vesi ki he langa faka'ekon miká mo fakas sialé.

Ko e pa'anga 'oku vahe'i ki he fakatupulaki ki he fakatupu koloá. Fakam l he'eku fanongo 'oku tupusia, kuo 'i ai e 14 miliona 'i he Pangik Langa Fakalakalaká. Na'e 'osi 'i ai p foki 'etau s niti 'atautolu na'e vahe'i ki ai, Sea . 'Oku 'ikai ke u 'ilo'i p ko e 14 miliona fo'ou eni. Ko e me'a 'oku mahu'ingá ia, ko ha ivi fo'ou, 'oku pamu'i atu ki he pangik ke lava 'o fakalahi 'a e pa'anga ko ení, kae tokoni'i 'a e kakaí. He ko e 'uhingá, 'oku kau 'a e *scheme* ko eni 'a e Pule'angá 'i he tokoni m tu'aki hounga'ia ai e kakaí. He 'oku tofuhia e ngaahi sekitoá ai. Ko e ma'ama'a e *interest*, pea 'oku tonu p ke to e fakal loa mo e taimí, ke faingam lie e kakaí.

Fakam l 'ia to e fakamo'ui mai e falekoloa sosaieti

Ki'i faka'osi p e me'a te u ki'i lave ki aí, 'Eiki Sea. Ko e s niti ko ki he fakatupu koloá, p ko e fakatupu ko 'a e s saietí. Ko u fakam l lahi atu heni ki he 'Eiki Minisit Leipá, 'i hono to e kamata e palani 'o e fokotu'utu'ung ue ko ení. Ko e ng ue foki ia 'a e s saietí, 'Eiki Sea, kae 'uma' e 'a e kakaí e fonuá. na'e 'osi leleaki'i ia 'o a'u ki he tumutumú, me'apango ko e f liunga 'o taimí, p ko e h e 'uhinga na'e toe mole ai 'a e ma'u'anga mo'ui ko eni 'a e fakatupu koloá. Pea kuo 'osi mahino ia ki he tokolahi e fonuá, he na'e a'u ki Tokelau, Niuatopotapu, Niuafou'ou, 'o e 'Otu Tonga ni, na'e 'osi 'i ai e falekoloa sosaieti, pea ko ia na'a ne feau 'a e fiema'u lahi taha 'a e kakaí. 'Oku 'ikai foki ke u kau au, 'Eiki Sea, 'i he ilifia ko eni he fakatupu koloa 'a e kau Siainá;. He ko e laum lie ko 'oku fai'aki e fakatupu koloa 'a e matakali ko ení, ko e laum lie p ia na'e fatu'aki 'a e fokotu'u ko 'a e s saietí. Ko e feng ue'aki 'a e falukunga kakaí 'i ha feitu'u, ke nau t t naki honau ivi fakapa'angá, pea nau fokotu'u ha'anau ng ue. Ko e palopalema ko na'e hokó, pea'oku lave'i p 'e he motu'a ni, he na'a ku fai fatongia he ngaahi taimi he s saietí. Ko e h mai ko 'a e kau Siainá, na'e peh leva 'e hotau k inga Tongá, 'oku ma'ama'a ange tokua 'a e koloa 'a e kau Siainá, pea mo'oni p ia, 'i ai e ngaahi koloa na'e ma'ama'a, ka ko e lahi e

ngaahi koloá ia, ko e faikehekehe e totongí, na'e lau s niti p . S niti e ua, s niti e tolu, s niti e nima. Kaikehe kuo u tui kuo kamata ke ' e kakai e fonua ni, 'Eiki Sea, 'o nau 'ilo ...

<006>

Taimi: 1035-1040

T vita Lavemaau : ... ta ko e me'a ko e *service*, kuo pau ke te ' kita pongipongi 'o ava he 6:00 toki t puni he 11:00. 'Oku te fa'a manatu kita ki he fanga ki'i falekoloa Tongá he 'aho ko . Ka te ka 'alu atu ki ai ...

Sea K miti Kakato : Fakafofonga, ki'i fakam 'opo'opo mai p ho'o me'a. Ki'i miniti 'e 2.

T vita Lavemaau : M l Sea. Ka ke ka lele atu ki ai ke fai ha'ate ki'i fakatau, ka 'oku mo'ua 'a e tokotaha ha'ana 'a e falekoloá 'e fai p 'ene ng ué 'a'ana ke 'osi, pea toki ha'u 'o fai ho'o fakatau 'oku fiema'u. Ko e h hono 'uhingá, he ko ho'o 'alu atu foki 'au ia 'o kole fakamo'ua. Ko e taimí ni, t ko e *service*, 'oku 'i ai e tokotaha kotoa p 'i he falekoloá, pea 'oku ma'u mo e fiema'u 'a e kakai, pea kuo tau ako 'etautolu 'a e me'a ko ia. Ko e ng ue lahi kuo fai he 'Eiki Minisit ko ení, hono to e fakaakeake, 'o fokotu'u 'a e fanga ki'i s saieti 'i he ngaahi koló, pea ko u fakam l atu ai. 'Eiki Minisit , 'oku mahu'inga 'etau feng ue'aki vaofi mo e kau Fakafofongá 'i he ngaahi v henga. He ko hono 'uhingá, ko mautolu ia 'oku mau 'ilo lelei taha 'a e fiema'u 'a e kakai. 'Oua te ke muimui koe he founda 'a e Minisit Pa'anga. 'Ai 'e koe ke ngali ko e P sope koe. 'Uluaki fakalea mai kiate au. Na'e me'a ange 'a e 'Eiki Minisit 'o hopoki 'a e ongo ki'i falekoloa 'i motu. Ko e ngaahi ' lia p ia na'a ku t keti'i, koloto ke ki'i fakap mai ke u 'alu ange ke ma ki'i kaipola fakataha, ke 'omai ha'aku ki'i kato. Me'a ange p ia, ko 'ema toki fetaulaki p 'i mala'e vakapuna.

'Eiki Minisit Pa'anga : Sea ko u ki'i fakatonutonu p Fakafofonga 'Eua.

Sea K miti Kakato: Ki'i fakatonutonu Fakafofonga.

T vita Lavemaau : Talitali lelei 'Eiki Sea e fakatonutonu.

'Eiki Minisit Pa'anga : Ko 'ene peh ko 'oua 'e muimui mai 'a e 'Eiki Minisit Leipá he Minisit Pa'angá, faifai pea ... ko e anga p foki 'ene fakahua 'a'ana, ka ko e, faifai 'oku fanongo mai 'a e kakai 'o peh 'oku 'i ai ha'aku fa'ahinga me'a 'oku hoko. Ka 'oku 'ai p ke ne ki'i fakama'ala'ala, m l Sea.

Sea K miti Kakato: M l .

T vita Lavemaau : Tali lelei, tali lelei 'Eiki Sea, fakamolemole atu 'Eiki Minisit . Ka u foki mai ki he Minisit Pa'angá ki he tufa faka-laioné 'Eiki Sea. Ko e tau Patiseti ko eni he ta'u ni ...

Sea K miti Kakato: Toe ho ki'i s koni ...

T vita Lavemaau: Tau Patiseti ko he ta'u kuo 'osí, vahe'i p he 'Eiki Minisit Pa'angá e

pa'anga 'e 1 miliona ke langa'aki 'a e fale *pack* 'i Hahake, te'eki ke u 'ilo 'e au p kuo lava. Ko 'etau tokoni af 'Eiki Sea, 1.5 ...

'Eiki Minisit Fefakatau'aki : Sea, ka u ki'i fakatonutonu atu k taki.

Sea K miti Kakato : Fakatonutonu.

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: Sea k taki fakamolemole.

T vita Lavemaau : Ko u meimei 'osi au 'Eiki Sea toe p 'eku s koni 'e nima.

'Eiki Minisit Fefakatau'aki : Ki'i fakatonutonu p Sea.

Sea K miti Kakato : Fakatonutonu.

'Eiki Minisit Fefakatau'aki : Ko e Patiseti ko ia na'e 'ikai ke vahe'i ia 'e he 'Eiki Minisit Pa'anga, ko e patiseti ia 'a'aku, na'e 'omai e *envelope*, 'a e s niti 'e lava ke ke fokotu'utu'u ki ai. Ko e motu'a ni na'a ku hanga 'o fokotu'utu'u e me'a ko ia. Na'e 'ikai ke kau ai 'a e Minisit Pa'anga. Ko au na'a ku hanga 'o fokotu'utu'u 'a e fokotu'utu'u ko ia, ke fei mo kamata ha feitu'u. Ko e ki'i fakatonutonu atu p Fakafofonga na'e 'ikai ko e si'i Minisit Pa'anga na'a ne fai. M l Sea.

T vita Lavemaau : Tali lelei, tali lelei 'aupito 'Eiki Sea. Tali lelei m l e fakatonutonu. Ko e fo'i ko e *wallet* ia 'a e Minisit Leipá na'e, 'oku 'i ai. Ka ko e 'Eiki Minisit Pa'anga 'oku pule ki he 'oange e silini ko ia ke fa'o ki ai. Ko e faka'osi p 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato : M l Fakafofonga kuo lava ho'o taimi..

T vita Lavemaau : Ko e af ko eni, mo e fu'u pa'anga ko eni 'oku kamata ke mahua mai. Tau foki foki ki he vahevahé. Kuo pau ke te 'uluaki tokanga'i hoto kaung fononga.

Sea K miti Kakato : Fakafofonga te u to e 'oatu p ho'o miniti 'e 10 kae hoko atu e ...

T vita Lavemaau : Ko 'ene 'osi p ko ena 'Eiki Sea 'e 'ikai ke u to e fakahoha'a au he 'ahó ni. M l .

Sea K miti Kakato : Kae 'oange e faingam lie ko eni ki he N pele Fika 1 'o Tongatapu.

T vita Lavemaau : M l e ma'u faingam lie 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Tu'ivakan : Tapu mo e Feitu'ú na Sea, kae 'uma' e K miti Kakato. Sea, ko e, 'ikai ke u fuoloa au, ka ko 'eku tu'u p ke kole fakamolemole atu p ki he 'Eiki Minisit Pa'anga ngali hoha'a 'a e le'ó 'aneafi, kae t fataha p kia koe Sea, kole fakamolemole ki he Feitu'ú na.

Sea K miti Kakato: M l .

Tokanga ke vakai'i 'e Fale Pa'anga 30 miliona tupu mei he Patiseti 14/15 & 15/16

Lord Tu'ivakan : Ko e me'a p 'oku 'ikai ke u fiema'u ke fakatonutonu, ka ko u tui p mahalo na'a ko e ngalo p ho'o kau ng ue 'Eiki Minisit . Koe'uhi ke ke vakai'i p ki he *Public Account* 14/15 p ko e 15/16 'oku 'i ai 'a e *surplus* 'oku 30 tupu miliona. 'A ia ko e tukuatu ia, pea ko e taha ia e ngaahi 'uhinga na'e tali ai 'e he Pangik 'a M mani pea mo e *IMF*, ke tau n paseti 'e 50 kae tokoni paseti 'e 50. Pea ko u fakam l ki ho'o potung ue Minisit , he ko e ng ue lelei na'a nau fai, 'o a'u mai 'o tau a'usia 'a e ngaahi tu'unga ko ia. Pea ko e me'a ia 'oku fai 'a e tokanga ki ai. Ko e ng ue lelei na'e fai 'e ho'o kau ng ue pea ko u tui mahalo na ko ha, 'ikai p ke nau fu'u 'atu hangatonu, ka ko e me'a p ke vakai'i, 'ikai ke u fie fakatonutonu atu au, he koe'uhí he 'oku 'ikai ke tonu ke tau mai 'o loi he Falé ni, ka ko e ...

<008>

Taimi: 1040-1045

Lord Tu'ivakan : ... k ko e tu'u ko eni 'a e Patiseti Sea, 'oku 'i ai foki 'a e ngaahi me'a lalahi 'oku tonu p ke fai 'a e tokanga ki ai. Tau fakat t p ki he 'etau *gross domestic product*, 'a ia ko e ngaahi me'a 'oku lava ke fakatupu he 'e fonuá ke fakaf lahi 'aki, ke fakalahi 'aki 'a e ngaahi ma'u'anga pa'anga 'a e fonuá. Pea ko u tui ko e ... pea 'oku 'ikai ke ngata ai, mahalo 'oku 'i ai 'a e me'a 'e valu 'i he Patiseti 'oku tonu ke fai 'a e tokanga ki ai, ka te u toki lave p ki ai 'amui, ka ko e me'a p eni na'a ku tokanga ki ai koe'uhí p ke toki 'e 'Eiki Minisit ke ke toki vakai'i p , sio p koe ki he *Public Account* 14/15, he na'e kei lele p foki 'o toki 'osi fakata'u pa'anga ko ia ki he Sune. 'A ia na'a mou h mai kimoutolu 'i Sanuali k na'e kei lele p 'a e 14, 'a ia ko e 13/14, 14/15, toki 'osi ki Sune. Pea ko e me'a p ia 'oku ou fiema'u p ke fakahoko atu p Minisit , k ko u kole fakamolemole atu ki he ngali hoha'a hoku le'o, pea kiate koe Sea, ko u kole fakamolemole atu.

Sea K miti Kakato: M l . M l N pele Fika l 'o Tongatapu.

'Eiki Minisit Pa'anga: Sea ka u ki'i ...

Sea K miti Kakato: Me'a mai ...

'Eiki Minisit Pa'anga: Tapu mo e Feitu'ú na.

Sea K miti Kakato: N pele Fika l 'o Vava'ú. 'E Minisit , sai p ke ke fakama'opo'opo p kae toki 'osi eni pea ke toki hoko mai.

Lord Tu'ilakepa: M l 'Eiki Sea. Fakatapu atu p ki he Feitu'ú na Sea, pea tuku p Sea ke u fakamalumu atu he fakatapu kuo 'osi hono aofaki 'e he Feitu'ú na he kamata'anga 'etau fakataha 'eiki ni 'Eiki Sea. Sea, kuó u lau foki 'a e Patiseti ko eni kuo tau angamaheni p ki ai, ni'ihí ko u motu'a ange he Falé ni 'i he Patiseti *Statement* ko 'a e 'Eiki Minisita na'a ne me'a 'aki 'i he 'aho kuo malíu atú 'Eiki Sea.

Tokanga ki he mahu'inga e ng ue fakataha Fale fekau'aki mo e Patiseti

Sea, 'o hang p ko e me'a ko eni 'a e Fakafofonga mei 'Eua, m lie 'aupito 'Eiki Minisit 'a e

me'a ke kamata 'aki ko e, ho talamu'akí, ko e Fonua p 'a Tangata, pea 'oku mo'oni ia. 'A ia 'oku mahino mai kiate kitautolu ko e leá ni 'a e tokotaha taki lelei. Ko e lea eni 'a e tokotaha 'oku 'i ai 'ene v sone. Kapau 'e 'ikai ke 'i ai h tangata 'i he fonuá, 'ikai ke 'i ai hano 'aonga 'o'ona 'a e ng ue 'oku fai he Feitu'ú na pea mo e Fale 'eikí ni 'Eiki Sea. Pea 'oku hanga leva he 'Eiki Minisit 'o ha'iha'i ki ai 'Otuá, 'i he hokohoko atu 'etau, 'enau ng ue m teaki mo vekeveke 'o fai ki he tataki mo e kelesi 'a e 'Otuá, fakapipiki ki ai mo e 'Otuá 'Eiki Sea. Fakafeta'i atu 'Eiki Minisit he ki'i kamakamatá, fe'unga p he ko e faifekau Feitu'ú na. 'Omai pea mo hono ki'i veesi Folofola, Filipai vahe 4 veesi 13, " 'Oku ou m feia me'a k toa p 'iate Ia 'okú ne fakakaukua aú." Ke me'a 'Eiki Sea ki he me'a na'á ku lave ki aí, fakamolemole p 'Eiki Minisit 'oku tonu 'aupito 'aupito eni ia mo e Feitu'ú na koe'uhí he ko e faifekau. Ko 'etau lotú ia mo 'etau tuí, ke hokohoko atu 'a 'etau ng ue'aki fakatahá pea tuku ki he 'Otua Mafimafi ke fai hotau faka-kakató.

'Eiki Sea, ko au, ko u nofo au, pea ko u to'o e fo'i lea ko ke tau ng ue fakataha 'Eiki Sea. Pea ko u tui au 'Eiki Sea, kapau 'oku 'i ai h me'a 'oku totonu ke tau ng ue fakataha ki ai Hou'eiki Pule'anga hang ko ho'omou taumu'a ng ué, hang ko ho'omou v soné. Ko mautolu ko ení ko e pou pou atu p ki ho'omou taumu'a ng ué pea mo homou v soné. K kuo 'i ai h me'a kuo 'osi 'aneafi, 'oku 'ikai ke u tui au 'oku kau ia he ng ue fakataha 'Eiki Sea.

'Eiki Minisit , ko e 'aho ko na'á ku fanongo ai ho'o malangá mo e 'aho na'á ke me'a aí, ke to e me'a ki he ngaahi me'a ki 'aneafi ke fakahoa mai ki he tu'unga haohaoa ho'o l pootí pea mo ho'o tohi folofola kuó ke 'omai ko ení 'Eiki Sea, 'oku ou ki'i ongo'i 'e faifai pea he 'ikai ke fai ha ng ue fakataha fakapipiki atu ki ai pea mo e 'Eikí, 'Eiki Sea ...

<000>

Taimi: 1045-1050

Lord Tu'ilakepa: ... koe'uhí ko e veesi folofolá pea mo e talamu'akí ka ko 'eku fie tokoni p ki he Feitu'ú na 'e 'Eiki Minisit . Ko u m lie'ia 'aupito he 'i ai mo e ngaahi kaveinga 'e hiva 'Eiki Sea 'oku fokotu'u mai 'i he l pooti ko ení.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'ilakepa: Te u toki lave ki ai 'Eiki Sea 'i he peesi kimuí ka ko u m lie'ia 'Eiki Sea kuo kamata leva ke 'unu'unu mai e Pule'angá ke nau tokanga pea 'oku mahu'inga ke mou fu'u mat 'aki tokanga ke mou ng ue fakataha tapu ange pea mo 'Ene 'Afi pea mo tautolu kotoa ko ení 'Eiki Sea. Ko e taha eni 'a e ngaahi me'a fakamatala he talamu'aki 'a e 'Eiki Minisit 'oku tokanga mo fakapa'anga he Patiseti 'o e 2019-2020 'a e ngaahi ng ue ke fai ki ai e tokangá mei he T Folofola 'a e Tu'í 'i he t puni ko ia 'a e Fale Aleá 'i he 'aho 28 'o Fepueli 2019. Pea 'oku hanga leva he Pule'anga he 'e Minisit 'o fokotu'u mai e ngaahi fakakaukau ko ení.

Hoha'a 'ikai ha ola mo ha l pooti ki Fale Alea he fakatotolo paasipooti

'I he ta'u ni 'Eiki Sea ko u fakam l atu 'Eiki Minisit 'oku 'i ai e pa'anga 'oku mou fokotu'u pea 'oku 'i loto fe'unga mo e l miliona ki he Komisoni ki hono tau'at ina ke ng ue ki he paasipootí mo e moveuveu e tutu 'o Nuku'alofá. Hou'eiki 'ai p ke tau fakatokanga'i e me'a ko ení na'e 'osi

hanga he Pule'anga 'o to'o e 3 kilu 'o 'ave ki he Potung ue Polisi ke vakai'i 'aki 'a e me'a ko eni fekau'aki mo e paasipooti ka na'e 'ikai ke 'i ai ha ola 'Eiki Sea pea mo e l pooti ko ki he Fale ni.

'Eiki Minisit Polisi: Ki'i fakatonutonu p Sea.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu N pele.

Lord Tu'ilakepa: Sai p m l .

Sea K miti Kakato: Me'a mai Minisit Polisi.

Fakamahino Pule'anga laka he toko 13 ng ue p pula fekau'aki mo e paasipooti

'Eiki Minisit Polisi: Tapu mo e Feitu'ú na Sea kae peh ki he Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakato. Faka'apa'apa lahi ki he Fakafofonga 'Eiki N pele 'oku lolotonga me'a ki he K miti Kakato ka ko e ki'i fakatonutonu atu 'aku Sea 'a e me'a 'o peh na'e 'ikai ke 'i ai ha ola. Na'e 'i ai e ola kuo 'ova he toko 13 kuo ng ue p pula 'i he fakatotolo ko eni ko 'a e Potung ue Polisi pea 'oku 'i ai mo e ngaahi keisi 'oku kei *pending* 'i he hopo pea mo e ngaahi fakamatala ia 'oku to e 'asi mai he taimi ni pea toki fai e talanoa ki ai mo e Komisiona ko e ngaahi fakamatala ia 'oku to e 'asi mai he taimi ni fekau'aki pea mo e paasipooti ka ko e tokoni atu p ia mo e fakatonutonu. M l 'aupito Sea.

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

Lord Tu'ilakepa: Ko u fakam l atu Minisit Polisi tonu ke ke 'omai ha l pooti peh ki he Fale ni ke mea'i he Hou'eiki. Kapau na'e 'ikai ke u 'oatu he 'aho ni he 'ikai ke ke 'omai koe ha l pooti 'o hang ko e me'a ko kuo u lave ki ai.

'Eiki Minisit Polisi: To e ki'i fakatonutonu atu p Sea.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisit Polisi: Mahalo ko e tu'o tolu eni 'eku hanga 'o fakahoko e me'a ko eni 'i Fale ni.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai. Sea ...

'Eiki Minisit Polisi: 'E 'asi p he miniti Sea.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisit Polisi: Na'a ku fakahoko eni. M l .

Lord Tu'ilakepa: 'Oku mau manatu'i lelei p .
Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Tu'ilakepa: Mau manatu'i lelei p 'Eiki Minisit 'a e me'a ko iá. Ko e l pooti ko 'oku ou ma'u au 'Eiki Sea ki he me'a ko eni fekau'aki mo e 3 kilu 'Eiki Sea 'oku 'oatu p au ke 'uhinga ke tau fakakaukau. 'Ikai ko e, ko e fakakaukau ko u 'oatú 'oku 'ikai ke u fie 'ai au ha lea na'a faifaiange kuo mou tuput maki he, tau ngaue'aki e ki'i fo'i tohi ko 'a Filipai ke tau ng ue fakataha 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Tu'ilakepa: Pea 'i he'etau ng ue fakataha te tau vakavakai'i ai 'a e ngaahi fakamole na'e fai kimu'a mo e fakamole 'oku fai he taimi ni teuteu atu ke fakahoko e ng ue ki a'í ki hono vakai'i e ngaahi fakamole ko iá 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko au ko u ki'i fie tokanga 'Eiki Sea mo'oni 'aupito 'Eiki Minisit e me'a na'a ke me'a ki a'í 'o fekau'aki pea mo e ta'ofi ko 'o e S potí 'i he teuteu ke fakahoko he ta'u ní. Ma'u foki 'e Ha'amoá. Taimi ko na'a ku lau au ho'o *statement* 'oku ou sio hifo 'oku 'i ai e, 'a e ngaahi sekitoa lelei m lohi kapau na'e fai e s potí he fonua ni 'Eiki Sea he 'ikai ke lava ke t lalo e ng ue'anga langá he 'ikai, 'oku ou tui 'Eiki Sea a'u ki he keli'anga maka ko e 'uhilá mo e vaí ko e ng ue'anga koloa, f fakatau'akí fakalukufua mo fakam vetevete ko e h telé mo e falekaí, f fononga'aki mo e fetu'utakí. 'Eiki Sea kapau na'e fai e s potí 'Eiki Sea 'o fakatatau pea mo e v sone 'o e 'aho 'aneafí ko u tui ta'etoeveiveiua 'e langa kotoa ...

<002>

Taimi: 1050-1055

Lord Tu'ilakepa: ... 'a e ngaahi ng ue'anga ko eni 'oku ke me'a ki ai Minisit ! Pea 'e 'ikai ke t lalo 'e feinga e kakai ke langa honau ngaahi 'api ke fale nofo totongi, koe'uhi ko e tokolahi. 'Oku 'ikai foki 'Eiki Sea, ko ha uike p 'e taha p ko ha mahina p 'e taha 'a e s poti ko eni 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai 'a e fo'i to e taimi l loa 'Eiki Sea. Pea ko e fakatupu koloa ko ia 'e 'i ai 'etau tui 'e ma'u 'a e lelei fakalukufua he fonua ko eni, 'Eiki Sea. Ka ko u 'oatu p 'Eiki Sea, koe'uhi he ko eni 'oku fokotu'u mai p he *Statement* 'a e 'Eiki Minisit . Pea ko u tangane 'Eiki Minisit , koe'uhi ko e ngaahi me'a eni kuo 'osi 'omai p me'afua 'oku t 'aki e p seti 'e 16 'oku tupu 'aki 'a e p seti 'e 17.

Kapau na'e lava ke fakahoko e s poti, 'Eiki Sea. 'I he 'eku tui ta'e toe veiveiua ko e kotoa 'o e ngaahi polokalama p ko e ' sekitoa ko eni 'e fakatupu koloa 'o a'u ki he ' h tele Sea. Na'e 'i ai foki 'a e ngaahi Lao na'a tau 'osi tali ke to'o e tute papa, 'Eiki Sea. 'Oku mou mea'i e kakai he fonua kapau na'e fakahoko eni. 'E a'u ki he Feitu'u na 'Eiki Sea 'e kau pea mo Vava'u. Ko 'etau langa ha ngaahi fale, ko 'etau teuteu he 'e tafe ange 'a e ngaahi mon 'ia 'o e S poti 'o e Pasifiki 'Eiki Sea. He 'ikai ke fakahoko p he Pule'anga ka ko e kakai te nau fakahoko 'a e fakatupu pa'anga ko eni Sea.

'Eiki Minisit Pa'anga: Sea! 'Eiki Sea ko u ki'i fakatonutonu mu'a fakamolemole.

Sea K miti Kakato: Ki'i fakatonutonu eni N pele.

Lord Tu'ilakepa: Kae kehe 'e Minisit ka ke toki t naki toki 'ai mai p he 'e malava p ke hala 'eku fakamatata 'a'aku ia ka ko u, 'oku ou loto p au ke tau ng ue fakataha ko 'eku fie pou pou atu ki he Feitu'ú na.

'Eiki Minisit Pa'anga: Ko e ki'i fakatonutonu p Sea fo'i 'ai ko eni tute papa.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Minisit .

'Eiki Minisit Pa'anga: 'Oku lolotonga ta'etute p papa he taimi ni. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Tu'ilakepa: 'Io Sea! 'Oku ta'etute 'Eiki Sea, ka 'oku 'i ai p hono fakangatangata 'Eiki Sea. Hang p ko eni 'Eiki Sea ko e me'a ko Minisit na'a ke me'a ki ai.

Lord Nuku: Sea. 'E Fakafofonga! 'Ai p ke u tokoni atu p ...

Sea K miti Kakato: Fiema'u e tokoni ko eni N pele.

Lord Nuku: Ko 'eku ki'i tokoni nounou p ko 'eku ki'i tokoni atu p 'oku to'o e tute e papa ka ko e CT 'oku totongi p ia Sea. Ko 'eku pou pou atu p ki he malanga 'oku ke me'a ki ai.

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Tu'ilakepa: Kai kehe 'Eiki Sea. Ko u fie lave p au, 'Eiki Minisit ! T naki p he 'oku, ka ke toki me'a mai p fakaikiiki 'amui. Ke fakakakato e ngaahi me'a ko 'oku mau lave atu ki ai. Taha e me'a 'Eiki Sea ko u lau hifo he *Budget Statement* ko 'a e Minisit fekau'aki pea mo e ' me'alele. Ko e fo'i Lao ko eni na'e 'osi tali p kimu'a ka 'oku to e fakamanatu mai p 'e he 'Eiki Minisit , 'a e ngaahi me'alele motu'a atu. 'Oku 'i ai p 'a e ta'u kimu'a. 'A ia 'oku vakai 'a e Pule'anga ia, 'oku 'ikai ke to e fe'unga ke ng ue'aki 'a e ' me'alele peh 'i he fonua ni. Ka 'oku 'i ai p 'a e Tute 'Eiki Sea na'e ng ue'aki 'i he 'aho 'aneafi. Ko e p seti 'e 50 'Eiki Sea. Ka 'oku to e 'asi mai eni 'i he Patiseti 'a e *Statement* ko 'a e Minisit .

Fakam l 'ia 'a Siaina he tali ke toloi ta'u nima t fakafoki e n ki ai

'Eiki Sea. Ko u fakam l p au ki he Pule'anga Siaina hono toloi e ta'u 'e nima, 'a e t ko eni 'a e n , 'a ia na'e 'omai koe'uhi 'i he fakatamaki na'e hoko hotau fonua ni, 'Eiki Sea, pea 'oku tau faka'amu p ke tau, ko au 'Eiki Sea, 'oku tonu ke tau ng ue fakataha. Tuku 'a e to e tuhu holo kia hai, mo hai, 'i he pal palema ko eni na'e hoko ki Nuku'alofa 'Eiki Sea. Ka tau hanga ki mu'a pea tau langa hotau fonua 'Eiki Sea, ki ha to e tu'unga 'e toe fakalalakalaka ange. Ko e lahi ange ko 'etau hiki hiki ' 'Eiki Sea. Ko e lahi ange p ia 'a e t kehekehe e kakai 'o e fonua ni 'Eiki Sea. Kae tautautefito kia moutolu Hou'eiki Pule'anga mou fu'u tokanga 'aupito he taimi ni he koe'uhi, he 'oku hanga he kakai 'o fakatokanga'i ho'omou ng ue. Pea mo u, ko au 'oku ou tui 'oku totonu ke teke fakapotopoto taha ho'omou ng ue. Pea mou ki'i tokanga 'i ho'omou fa'a 'asi 'i he *media*. He koe'uhi ko e lahi ange ko ho'omou 'asi, ko e lahiange ia hono mea'i 'e he kakai

‘o e fonua, ‘a e tu’unga ko ‘oku mou ‘i ai Hou’eiki Pule’anga, fakamolemole kau ‘ai ma’a atu p ke mou mea’i.

Sea K miti Kakato: N pe k taki p ‘o me’a mai p ’i he ’etau Patiseti kae toki ...

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea! Ko ‘eku lave ko eni ‘Eiki Sea, koe’uhi ‘oku ‘i ai p ‘a e ngaahi t t sai ko u vakavakai ‘i he anga ‘etau vakai ‘Eiki Sea, ka ‘oku ke mo’oni p ‘a e me’a ‘a e Feitu’u na, ke tokanga’i p ‘etau ng ue.

Ko e taha e me’a ‘Eiki sea, ko u ki’i tokanga ki ai. Fiefia ’aupito hono hiki ‘a e tapaka ke pa’anga ‘e 200 ‘Eiki Sea, ki he kilo e tapaka . Ka ‘oku m lie foki ‘oku tau feinga foki ke fakatupu ‘a e mo’ui lelei he ‘oku kau eni ia he u sia lahi taha, ‘o ‘etau mo’ui ‘Eiki Sea.

‘Oku ou fie lave ‘Eiki Sea, ki he me’a ko na’e lave ki ai ‘a e Fakafofonga ko eni mei ‘Eua fekau’aki mo e poini 36 miliona vaka ko eni, vaka tahi ‘oku ‘oatu ko ki Ha’apai. Me’a hifo ki he peesi...

<004>

Taimi: 1055-1100

Lord Tu’ilakepa: ...17 ‘Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: 17?

Lord Tu’ilakepa: ‘I he *Statement* ‘Eiki Sea, ko e fakafikefika ena ia ‘o e ngaahi vouti ‘oku ke me’a ki ai ‘Eiki Sea. Ko au ‘oku ou tui ‘Eiki Sea kapau ‘oku fiema’u ke ‘ai ha vaka ‘o moutolu ‘i Ha’apai, ke tokoni ki Ha’apai, pea ‘ai. Ma’u ‘a e ki’i faingam lie ‘o heka atu he vaka tahi he ‘Otu Anga’ofa mau atu ‘o tangutu, m lie’ia au he founa ‘amoutolu ‘Eiki Sea. Si’i f inga ‘a e kau f tuku, *uhh*, nofonofo p kakai fo’i hangatonu mai p vaka ia to’o ‘ene uta foki mo ia ki uafu. Ko ‘eku fakat t eni ki N muka ‘Eiki Sea, a’u mai ki Ha’afeva ko e tama p ‘oku loto ‘aki hang ko ho’o me’a ko ‘Eiki Minisit ko e **fonua ‘a tangata**. Ko e tangata p ‘oku ‘ofa mo’oni ‘i he fonua ‘Eiki Sea, kuo pau ke tokoni ia. K ‘oku lahi ‘a e vaka ‘oku tu’u atu ‘i Ha’apai, tu’u ‘a e ‘Otu Anga’ofa, ‘oku tu’u atu pea mo e vaka ‘o e kautaha ko eni ko ‘a T f mo hono f mili, mahalo ko e vaka eni ‘e ua, to e lele atu mo e vaka ‘Eua.

‘Eiki Minisit , ko e h ‘a e fa’ahinga vaka ko eni ‘oku ‘ai ke 300,000 (3 kilu) tupu ko eni ‘oku ‘ai ke mou ‘ai ma’a Ha’apai ? ‘E tuku mai ‘a e ‘Otu Anga’ofa ia ki Vava’u ‘Eiki Sea, lahi ‘aupito ko Vava’u foki ‘oku fika 2 ki he langa faka’ikon mika lelei taha ‘i he fonua ni ‘Eiki Sea. Kapau leva ‘oku ou ‘oatu ‘a e fo’i tolu ko , kilu ko ke kumi ha’amou vaka ko u tui au ‘Eiki Sea ‘oatu mu’a, kae tuku ‘a e ‘Otu Anga’ofa ke lele hangatonu p ki Vava’u mo ‘alu ki Niua ‘i he taimi kotoa p , kae ‘ai e vaka ko eni ‘oku mou fiema’u.

‘Eiki Sea, ‘oku ou vakai hifo na’e ‘i ai mo e 26 miliona na’e ‘oatu ki he langa ‘oku te’eki ai p ke ‘osi ki he ‘api ‘e 1,031 ki Ha’apai. Ko au ‘oku ‘ikai ke u nofo au ke u l unga pea kapau ‘Eiki

Minisit ko e kuonga eni 'o Ha'apai, sai, fakafeta'i, kuonga eni 'o Ha'apai. Kae tuku p mu'a ke mau kole atu p ha'amau faingam lie p 'e te mou lava Hou'eiki Pule'anga tokoni ki ate kimautolu kae taut fito ki Vava'u pea mo . Ko e taimi ni 'oku si'i e moa 'ia mautolu 'i Vava'u, tatau p kia moutolu 'Eiki Sea.

Tokanga ki he mamafa totongi koloa

'I he fakamatala 'a e Pangik Fakalalakaká ko e Pangik Pule fakamolemole, 'oku 'i ai e kongā heni 'Eiki Minisit 'oku peh he Pangik Pule, ko honau fatongia ke fokotu'u ha pa'anga ke 'i he p seti 'e nima hikihiki 'a e totongi 'o e ngaahi koloa 'i he ta'u, ta'u p 'e nima 'e taha, ta'u kotoa p hiki p seti 'e nima, ta'u p kotoa p hiki p seti 'e nima. Ki'i fakatokanga'i ange p me'a ko eni 'oku 'omi he Pangik Pule, ko e h ko 'a e tu'unga te tau a'u ki ai 'i he hikihiki 'ikai ko e mamafa 'a e koloa pea 'e to e faingata'a'ia si'o kakai 'Eiki Sea. 'Oku tau faka'amu p koe'uhí ke 'i ai ha taimi 'e to e ma'ama'a ange 'Eiki Sea 'a e koloa, koe'uhí ko e hongē moa he taimi ni, kuo hanga 'e he kautaha ko eni 'a e tokotaha fakatupu koloa 'oku ui ko ko e *Cost Low*, 'o puke 'a 'ene ngaahi koloa moa, h fanga he fakatapu. Ko e me'alele 'e taha ki he puha moa 'e taha. 'I ai 'a e fu'u Siaina ia 'oku 'i ai 'a e koniteina mahalo 'oku 50, ke mea'i lelei p 'e Minisit Leipa 'a e Siaina ko eni ko 'i M lisi, hanga leva he fefine ko eni ia 'o puke 'a e koniteina 'e 50 ai, pea kuo 'osi ta'ofi he Leipá ke 'oua k 'oku fetuku fakapulipuli ange p moa ia ki Vava'u 'Eiki Sea, pea mo Ha'apai.

'Oku ke me'a 'Eiki Sea ki hono 'ave ki ai, onongofulu tupu.

Sea K miti Kakato: N pele k taki 'o toki faka'osi mu'a ho'o miniti 'e taha k tau m l l ai.

Lord Tu'ilakepa: M l 'Eiki Sea.

(M l l miniti 'e 15)

<005>

Taimi: 1125-1130

S tini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e K miti Kakato. (Veivosa *Light of Life* Taka)

Sea K miti Kakato: Tau hoko atu ai p Hou'eiki hetau 'asenitá mou ngaahi f me'a'akí. Faka'osi mai N pele ho'o miniti 'e taha.

Lord Tu'ilakepa: Sea, 'osi ia 'anenai, ko e taimí ni, ko e kamata fo'ou ena e Feitu'ú na. Ko 'etau ngaahi fakataha 'Eiki Sea na'á ku lave ki aí, tohi 'a Filipai hono vahe 4 'Eiki Sea, fokotu'u mai 'e he Minisit . Kai kehe 'Eiki Sea, ko u fie lave p , fakamolemole p Minisit Leipa, 'oku 'ikai ko ha kovi ia 'a e Feitu'ú na. Ko e me'a eni ia faka-ng ue 'oku lava ke mau, mea'i he 'e ni'ihí 'o e kau Fakafofongá peá u lave'i he motuá ni 'o fekau'aki mo e hoko 'i he fonuá ni.

Tokanga ki he hongē moa e fonua mo e totongi tu'u pau e moa

'A ia ko e tu'u ko he taimí ni 'oku hongē moa 'o a'u ki 'Amelika. Ko 'Amelika 'oku nau fakafuofua'i mai p 'a e koniteina 'oku 'omai he kautaha ko *Cost Low*. Ngaahi fo'i me'a m lie

nau 'ilo he'eku vakai ki he me'a ko ení. T ko 'oku lava p kau pisinisi mulí ia 'onau f hangahangai nautolu ia he fe'auhi ko 'i Tongá ni. 'Oku 'i ai kongá ia he kau mulí 'oku nau 'alu nautolu 'i he ongo m tu'a Tonga fakatupu koloa ko eni h *Cost Low*, pea 'i ai 'a e ni'ihí p , ka 'oku tokolahi ange 'enau 'unu ki he tafa'aki ko 'a e *Cost Low*. Pea na'e hanga leva he Leipá 'o ta'ofi, k 'oku ma'u ngaahi fakamatala falala'anga p , ke fakatokanga'i p 'e Minisit , 'oku 'i ai 'u kautaha vaka ia 'oku to e fetuku 'u konit ina ia 'o 'ave ki Ha'amoá, meimei 'ave konit ina 'e tolu 'i he fo'i vaka 'oku ha'u ki Tongá ni, 'alu ia ki Ha'amoá.

Ko e 'uhinga e me'a 'oku ongo'i 'e he ki'i kautaha ko eni fakatupu koloa Tongá, ko e koniteina ko , na'e uluaki 'omai ia ki mu'a moa ko iá, na'e totonu ke kau ia 'i he totongi 'o e pa'anga 'e \$20 'o fakatatau mo e tute ko ia na'e fakahoko h Pule'angá. K ko 'enau ta'ofi ko moa ia, pea 'unu hake leva 'a e fakatupu koloa Tongá, kae pehe peh holo p 'a e fakatupu koloa ia ko ení h koe'uhí, makehe ia na'e totonu ke \$20 moá 'oku 'alu ia 'o 60 k 'oku 'ave ia ki he ngaahi feitu'u kehe, kau 'a Vava'u, kau 'a Ha'apai 'Eiki Sea.

Pea ko e, 'oatu p koe'uhí ke fakatokanga'i 'e he Feitu'ú na. To e vakai'i ange p , kapau ko e kongá ia 'etau ng ue fakatahá, ta'ofi m tu'a muli peh 'enau fai ng ue peh . Ko e h me'a 'oku lava ai 'e he ki'i fakatupu koloa Tongá 'a eni 'oku toutou me'a ki ai 'a e Fale 'Eiki ni, me'a ki ai 'a e kakai lelei he fonuá ni 'o a'u ki he muli ko 'oku nau mai 'o fakatupu koloa hení 'oku nau me'a atu ki he fale 'a e ongo m tu'a Tongá fakatupu koloa ko ení 'Eiki Sea. Ka 'oku, 'ai p koe'uhí ko e kongá ia 'etau ng ue fakatahá ke tau fakatokanga'i ange mu'a 'a e palopalema ko 'oku hokó ko ia.

'Eiki Sea, taha me'a 'oku tokanga lahi taha ki aí, 'oku 'ohake he Falé ni pea kuo 'osi m fola he fonua 'eiki ni 'Eiki Sea. Minisit P lisi 'oku ou pou pou atu ki he Feitu'ú na ke feinga'i ke ta'ofi faito'o konatapu h fonuá ni. Kuó u kole atu p ki he Feitu'ú na, ko 'eku fanongo ko ho'o me'a he l ti , kuó ke 'osi mea'i e ni'ihí 'i he fonuá ni 'oku nau kau 'i he me'a ko ení. Kole atu, fai mo puke 'o 'ave 'o fakah .

Sea K miti Kakato: N pele kuo 'osi h miniti 'e tahá, ka ke to e fakam 'opo'opo p , te u to e 'oatu p ho'o miniti 'e 10 fo'ou.

Tokanga ki he ng ue fai fekau'aki mo e faito'o konatapu

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea, ko e *issue* mahu'inga taha eni kuó u lave ki aí fekau'aki mo e faito'o konatapu. Pea kuo matamata mai h fanga he fakatapu 'Eiki Minisita, 'e faifaiange p , 'e 'alu p 'e ...

<000>

Taimi: 1130-1135

Lord Tu'ilakepa: ... p 'e ma'u p 'i he potung ue ko 'a eni 'oku fakah mai ai 'a e faito'o konatapu. Ko e 'a eni 'i he potung ue ko 'i tahí 'a eni 'oku hokó 'oku 'ikai ke ma'u e, 'oku 'ikai ke u fie lave ki he me'a ko eni 'oku hoko 'i he taha, ko u 'ofeina e tokotaha he Kasitomú koe'uhí ko e tokotaha ia 'ikai p ke tau tui 'e, 'oku, ko e me'a ko ení 'e hoko ia ka 'e malava p ke hoko 'Eiki Minisit ka ko eni 'oku fu'u lahi pea m hino eni ia t ko e me'a 'oku 'omai mei tahi. Ka u

ki'i fakamanatu p 'Eiki Minisit 'e Sea ki he Minisit nau 'alu au ke u 'alu 'o 'eké ko e h ko tu'unga 'oku 'i aí. 'Oku tokolahi 'aupito hoku f mili 'oku nau ng ue 'i ai. 'I ai e fo'i *texta* lanu mata talamai 'oku 'i ai e fo'i me'a lanu mata ia. 'A ia ko 'oku tau peh ko e kulokula ko e m hino ia ko e tu'u ko e, 'a ia maama ko he halá. 'I ai leva e lanu mata ko 'ene mo'ui mai p lanu matá ko 'ene lele ia 'a e me'alele h fanga he fakatapu. Pea 'oku 'alu eni ia e ki'i fo'i lanu ia ko iá ko e ' pepa ko eni ko 'oku 'oatu ko ki hono *clear* 'a e ' puha mo e me'á 'ohovale p 'oku 'asi mai ki'i fo'i peni lanu mata ia 'i he puhá 'i he pepa pea 'oku 'ikai leva ke to e fai ha to e fakatokanga'i 'ona. 'Ikai ke to e fai hano vakavakai'i 'ona tukuange 'a e ngaahi koloa ko iá mahalo ko ia mahalo ko ha me'a makehe ...

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'ilakepa: P ia 'a e tokotaha ko iá p 'oku tokotaha ko iá p 'oku 'osi 'i ai p ha'ane fetu'utaki 'ana. Kole atu ke to'o mu'a e ki'i fo'i peni ko iá vakai'i e puha kotoa p a'u ki he vali, avangi me'a kotoa p ke vakai'i 'Eiki Sea he kuo poto. 'I ai e me'a 'e taha 'Eiki Sea ke fakatokanga'i 'oku tokanga 'aupito ho'o potung ue ki ai 'i tahí. Kuo 'alu nautolu kuo 'ai 'o l ua'i e puhá, 'ofa mai to'o pea hae mo e, mahalo 'e sai ange mo v teki e puhá. To'o veteveteki 'aupito e nge'esi puhá pea sai p ia ke f tukutuku ai.

Mo'ale Finau: Sea ki'i tokoni atu ki he ...

Sea K miti Kakato: Ki'i tokoni eni N pele 'oku ke tali ?

Lord Tu'ilakepa: Faka'amu p te ke to e tuku mai, sio 'oku m lie 'eku fo'i ...

Sea K miti Kakato: Ko e 'osi ai p ia 'ene ki'i miniti.

Mo'ale Finau: 'Io m l 'aupito N pele. Sea ka u ki'i hoko atu ai leva he faingam lie ko eni. Tapu pea mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea tapu ki he Hou'eiki ...

'Eiki Minisit T naki Tukahau & Kasitomu: Sea fakamolemole mu'a ka u kole ki he Fakafofonga p 'e lava ke u ki'i h nounou atu h 'o fai ha ki'i lave mo, ki he ngaahi ' si 'na'e 'ohake 'o tau tonu ki he potung ue e motu'a ni Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

'Osi fai ng ue ki he kau ng ue 'i loto he Potung ue Kasitomu

'Eiki Minisit T naki Tukahau & Kasitomu: Fakamolemole atu. M l Fakafofonga. Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea kae peh ki he Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakato. Fakam l atu ki he Fakafofonga 'Eiki N pele 'i he malanga lelei kuo 'ohake ha ngaahi ' si 'mat 'aki mahu'inga mo pelepelengesi ki hotau fonua ni pea ko u tui tatau pea mo e fakamalanga 'a e Fakafofonga N pele ke kamata atu p he poini fakamuimui na'e me'a mai aí fekau'aki mo e faito'o konatapu mo e ng ue 'oku fai homou m tu'a 'i he Potung ue Kasitomu pea mo e anga e fakahangahanga 'oku 'i ai e tokanga ki loto. Pea 'oku mo'oni 'aupito ko 'etau nofo 'oku pelepelengesi Tonga ni tau tokosi'i fekaukau'aki fakatoto, fakaf mili, fakakainga, fakasiasi, fakakomiunit hau he faingata'a 'a e feinga ke tauhi ha me'a 'oku mo'oni 'i ha kakai 'oku fekaukau'aki 'aupito ka 'oku

pau p ke fakahoko e me'a ko iá Sea. Ko hotau Hau kuo folofola tu'o ua pea 'oku mahu'inga 'aupito. Kuo fakahinohino kitautolu Sea ko e n tula ia 'o e me'a ko e fufulu ko e fakahinohino p 'oku 'asi he tohi ko e fufulu ko 'o e ipu kamata ia mei loto. Ko 'ene ma'a p 'a loto 'oku ma'a 'a tu'a. Pea ko e n tula ia e fufulu 'oku ou ngaue'aki 'e au he ongo potung ue. Pau p ke feinga ke 'uluaki fufulu 'a loto ke ma'a pea toki fai ha sio ki tu'a. He 'ikai ke tau tukuaki'i 'a tu'a kae tuku p 'a loto pea 'oku fai ai 'a e loto tau'at ina mo e loto lelei ka ko e mamahi'i 'o e fatongia 'oku mo'oni. 'Oku 'i ai ha ni'ihii 'i loto 'i he ngaahi potung ue 'oku, kuo puke kuo fai e ng ue ki ai pea 'oku lolotonga fai p hono siofi 'i he taimi ni ko hono 'uhinga p ko e fakapapau'i ke ma'a mo'oni. Pea mo'oni 'aupito e me'a 'oku me'a mai 'aki he 'Eiki N pelé tapu mo e Hau 'o e fonuá na'a ne folofola mai 'aki ki he motu'a ni me'a tatau. Mou tokanga ki he ngaahi puhá he 'oku l volo. A'u ki he'ene 'Afi pea 'oku ou fai eni he loto faka'apa'apa lahi, tokanga lahi ki he kaveinga ko ení. Mokoi 'Ene 'Afi ko hono 'uhinga ko hono kakai mo hono fonua pea 'oku fakahoko e ng ue ia ko iá. Na'e toki puke atu ha ni'ihii ko e me'a tatau ...

Sea K miti Kakato: Minisit k taki ko e l volo 'oku f f e puhá ia ?

'Eiki Minisit Polisi: 'A ia ko e fo'i tu'unga ko 'i laló ...

Sea K miti Kakato: F likí ?

'Eiki Minisit Polisi: F liki.

<002>

Taimi: 1135-1140

'Eiki Minisit T naki Tukahau & Kasitomu: ... to e faliki ua ia p tolu. Pea 'oku mono ai 'a e ' me'a ia, kae sivi ia 'i lalo 'o peh ko e ngata'anga ia 'o e l volo. Na'e toki puke ha ni'ihii ko hono 'uhinga, ko e h mai 'o e me'atau mo e mahafu. 'Oku 'omai 'a e mahafu ia he ' kane 'omo. Mamafa tatau p ia pea mo e 'omo. Pea 'oku 'i ai p mo e ngaahi keisi 'e ni'ihii he faito'o konatapu. 'Ikai ke tukuange mai kitu'a, 'oku lolotonga fai e ng ue ki ai. Ka ko e 'osi'ositaha eni ho'omou m tu'a. Pea ko u fakafeta'i, ko hono 'uhinga 'oku tui pea loto ki ai e Potung ue Kasitomu mo e Potung ue Polisi. Ke siofi ki tu'a mo loto 'oku 'ikai ke to e peh ke fai ha fakak inga. Ko e me'a faingata'a 'aupito eni ia hotau ki'i fonua ni. Fu'u lahi e f milí pea mo e maheni. Ka ko e tukup ia 'oku fai 'e ho'omou potung ue.

Fakama'ala'ala he tute ko ia papa h mai ki he langa

Ka u hoko atu p Sea, ki he lave fekau'aki pea mo e tute ko ia 'i he langa. Ko e tute ko 'o e koloa langa kapau ko e h mai ha koloa langa na'e uesia 'i he af . Ko ia ia, ko na'e to'o ai 'a e CT pea mo e Tute. Pea kapau ko ha feitu'u na'e 'ikai ke uesia. Ko e Tute p 'oku to'o ko e CT 'oku tuku.

Mou mea'i p Hou'eiki ka u fakahoko atu p 'i he loto faitotonu. 'Oku to e mahalo ha pa'anga 'e 19 miliona ke t naki 'i he 'etau t keti lolotonga m hina faka'osi eni. Na'e fai e fakataha pea mo e kau *development partners*, ki he t kunga ko hotau fonua ni. 'Oku mea'i p he Hou'eiki Minisit ,

Minisit Pa'anga. Ko 'enau tuhu mai p . Lahi e *exemption*. *Exemption* 'i h mo e sekit ng ue, Sekit Toutai, Sekit Takimamata. To'o 'a e tukuhau mo e tute ka tau kole ki muli. Pea ko e tali ko 'oku mau fai. Kuo pau ke tau feinga ke fakalalakaka 'a e *productive sector*, kae si'isi'i 'a e kole ki muli pau ke feinga'i hang ko e me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. 'Ai e moa ia ke 'uluaki fakat pea *hatch* mai 'o fofoa'i mai. Ka ko e t kunga ia 'oku 'i ai 'a e tute ko ia, 'e tokoni atu p ki he malanga. Pea ko u faka'osi p Sea. 'Oku 'i ai 'a 'eku tokanga mo 'eku pou pou ki he me'a, na'e me'a mai 'aki 'e he 'Eiki N pele. 'Oku kau eni ia he ki'i me'a 'oku pelepelengesi. Mo'oni p 'oku ha p ia 'i he Fakamatala Patiseti ko 'a e 'Eiki Minisit .

Fakah Pule'anga 'enau tokanga ki hono fakatotolo'i natula fakatupunga e tutu 'o Nuku'alofa

'Oku 'i ai 'a e pa'anga 'oku vahe'i ki he Komisoni, 'a e sio ki he paasipooti pea mo e m fia ko eni 'o Nuku'alofa 'i he 16/11. Ko e ki'i me'a lelei ke tau tu'u si'i 'o fakakaukau ki he ola 'e ma'u mei ai. P te ne fakam 'opo'opo kitautolu p te ne to e veteveteki kitautolu? Ko e anga p ia 'a e fakakaukau Sea. Pea 'oku 'i ai p fakakaukau ki ai. Ko e 16/11 foki ia Sea kuo 'osi hopo e ni'ihia ia ai 'o mo'ua. Pea 'oku tapu ia ke faka'ilo tu'o ua ha taha. Ko e me'a ko 'oku toe ia ke fai ha sio mo fakatotolo ki ai. Ko e n tula 'ene tupu. Ko hai na'e kaunga ki ai mo e ngaahi kulupu? Pea ko e me'a p ia 'oku fai ai e tokanga. 'Oku ou kau p mo au ki ai. Na'a to e hoko eni ko ha me'a eni 'e to e hoko ke ne hanga 'o vaetu'ua ai 'etau nofo. Ka 'oku tau 'unu kimu'a mo sio kimu'a. Kae kehe 'ikai ke fai 'eku lau 'aku tokotaha. Pea 'oku ou fu'u tu'utu'ukina mo ma'ema'ekina he folofola 'a e Tama. Ka ko u tuku atu p 'e au ki homou ha'oha'onga Fale Alea 'o Tonga ke fakakaukau'i fakalukufua. Pea ko e anga p ia 'a e pou pou mo e fakam l atu Sea, 'i he malanga na'e fakahoko mai. M l 'aupito 'a e ma'u taimi.

Mo'ale Finau: M l Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai 12!

Mo'ale Finau: Sea! M l 'aupito 'a e fua fatongia. Ko u tui ko 'eku fakahoha'a faka'osi p eni, he *Statement*. He 'oku tui 'a e motu'a ni 'Eiki Sea. Ko e *Statement* te ne lava p 'e ia 'o fakatonuhia'i e Patiseti. 'Oku ou tui 'e Sea ko e, 'oku 'i ai foki 'a e taimi lahi, 'oku tau 'ohake 'a e ' me'a, hang 'oku tau tu'utu'uni ki he Pule'anga. Ka 'oku 'ikai foki ke totonu 'Eiki Sea, ke hoko 'a e ongo ko ia he Fale ni 'Eiki Sea. Kuo 'osi ko Patiseti hang ko e me'a ko na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga ko eni, 'a e fa' . Ko e mo'oni e mo'oni. Pea ko u m lie'ia he'ene tala fakat t . Ka ko u lotu ke u hoko atu he laum lie ko ia. He ko u tui kuo taimi ke hiki hotau Fale ni, 'Eiki Sea. Tau hiki ke tau nofo he 'elito 'o e me'a ko 'oku tau nofo ai 'etau alea.

Sea! Ko u tui p mahalo p he 'ikai ke u 'oatu 'a e fo'i fakaikiiki ko eni hang 'oku ongo ia hang ha ki'i fai ha ki'i to e ki'i me'a ia. Ka ko u 'oatu 'a e fakakaukau ko eni 'Eiki Sea. Ko e *Statement* 'a na'e 'omai. Ko e 'omai ia 'e he fa' . Ko 'etau fa' , Minisit Pa'anga. Fa' ia 'i he 'aho ni ki he fonua. He ko e 'ulungaanga foki 'a e nofo 'api ...

<004>

Taimi: 1140-1145

Mo'ale F nau: 'Eiki Sea ko e tama ia 'oku taimi 'e taha 'oku takatakai 'i tu'a, 'alu 'o tenisi, 'alu ia 'o h 'a e fa'ahinga me'a, 'alu 'o faikava, nofo p fa' 'i 'api 'o tokanga'i p kulo h fanga 'i he fakatapu, ke fakapapu'i 'oku 'i ai ha me'akai fe'unga mo ha vai ki he f nau. Pea na'e lave 'a e Fakafofonga 'anenai ki he feilaulau 'a e fa' 'oku mo'oni 'Eiki Sea, ko e feilaulau ko ia 'oku hanga 'i he pongipongi ni 'o toho mai ia ke a'u mai ia ki he Pule'anga 'o Tonga. He kapau he 'ikai ke feilaulau ha taki p ko hai p ha taki, Sea, he 'ikai ke a'usia kaveinga mo e v sone. 'I he taimi tatau 'Eiki Sea 'oku fiema'u ia ke 'i ai ha fa'ahinga mahino 'i he falukunga kakai p ko ha kulupu 'a e me'a ko 'oku hoko ko 'oku tau nga'unu ki ai. Te u 'oatu 'a e fakat t ko eni 'Eiki Sea. Na'e 'ohake 'anenai 'e he kaung Fakafofonga ko eni hang p ha ki'i hanu nai p ko ha hahanu p ko ha h fa'ahinga lea fakatonga 'Eiki Sea. Pea 'oku natula p foki ia 'Eiki Sea ke hahanu ha taha 'i he f nau. Tau anga p foki 'i he'etau nofo hotau ki'i 'api, k 'ilo ange kuo tufa mai 'a e ki'i me'i vai tau peh kuo me'i sipi 'e ua 'a Sione ia, kae tolu 'a Mele ia, hanu, hikinima hake 'a Sione. 'E fine'eiki ko e h 'oku tolu ai kau ua au ko ho'o tama p kimau l ua.

'Oku ou tui Sea ko e me'a ia ko e poini ia na'e 'ohake 'e hoku kaung Fakafofonga, pea 'oku ou loto ke u foki ki ai he ko 'eku malanga faka'osi p eni ia 'a'aku 'i he *Statement*. Koe'uhi he teu foki ki he 'eku fakalea, ko e *Statement* ko e fakamatala mai 'e he fa' , f nau ko e pa'anga eni, ko 'etau mo'ui eni, 'oatu'a e me'i sipi 'e ua ki h , tolu ki h , f ki h .

Sea te tau lau nai 'oku siokita 'a e fa' é ko ia, 'e lava p ke siokita kapau 'oku 'ikai ke ne hanga 'o *study* fakalelei 'a e t kunga ko 'oku 'i ai 'a e f nau. Pea kapau 'oku hanga 'e he fa' pea 'oku ou tui 'Eiki Sea 'oku peh 'e he fa' é fita mo e fa' 'ofa kotoa p 'i ha tapa p 'o m mani, fa' 'oku tokanga, te ne tomu'a hanga 'e ia 'o *study* fakalelei pea ne muimui'i fakalelei 'a e t 'onga 'a e f nau na'a 'oku 'i ai ha taha 'oku holi, pea 'oku 'i ha taha ia 'oku 'oatu ko honau silipa ke silipa p pea to e ha'u ia 'o talaange 'omai haku silipa lanu kulokula, kae hili ko ia 'osi 'i ai p hono silipa.

Sea ko e vahe 'Eua, ko e fa' ki he fonua ko e fa' ki 'Eua, 'a eni hoku kaung fakafofonga. Pea 'oku ou lea ki ai 'Eiki Sea, koe'uhi he na'ane 'ohake 'e ia 'anenai ... 'a e me'a fekau'aki mo Ha'apai.

Lord Nuku: 'Eiki Sea ke u ki'i kole p mu'a, ki'i kole p ki he Fakafofonga, ko u kole angé ke u fakatonutonu ange ki ai lele p mu'a ia 'i Ha'apai, kae tuku p mu'a 'a e vahefonua 'Eua ia ke mau feifeinga ki he me'a ko 'oku mau fiema'u. Ko 'eku ki'i kole atu p Sea ke tokoni mai mu'a.

Mo'ale F nau: Na'e 'ohake 'e hoku kaung Fakafofonga 'anenai 'a e fo'i vahevahe 'a e fa' ko eni 'atautolu *national mother*, fa' .

Sea K miti Kakato: Na'e kau ai 'a Ha'apai .

Mo'ale F nau: Na'e kau ai 'a Ha'apai 12 mo 13 pea ne talamai 'e ia ko e h 'oku 'oatu ai 'a e 300,000 ia, hang ia ha hanu ko 'a Sione ko ki he'ene fine'eiki ko e h 'oku ua ai 'a e me'i sipi ia 'a Mele ka u taha p au ia. Pea 'oku fiem lie p 'a e Fakafofonga ia ki ai, 'oku 'ikai ke, 'uhinga he 'oku mahino ki he Fakafofonga 'a e fo'i *principle*.

S miu Vaipulu: Sea ka u ki'i tokoni atu p ki hoku kaung fakafofonga.

Sea K miti Kakato: Ko e ki'i tokoni eni 12 'a Vava'u 12, 'a Vava'u 15.

S miu Vaipulu: 'UHINGA foki 'a e hanu 'a Sione he 'oku 'ikai ke lahi k 'oku vahe lahi 'a e tama.

Mo'ale Finau: M l 'aupito. Sea tuku p ke u a'u p ki ai, ko e 'uhingá ke lava p 'o fai ha tokoni. Hou'eiki mole ke mama'o 'eku 'ohake 'a e me'a ko eni, fanongo mai 'a e kakai 'o e fonua. Mole ke mama'o ke 'ohake 'a e me'a ko eni ke peh 'oku 'i ai ha fakakaukau ke fakatonuhia'i 'a e 300,000 na'e 'omai. Kae tuku p ke u foki ki he *principle* ko 'o e taau ko 'a e 'ofa 'a e fa' . Sai, mahino'i 'e he fa' ia ko Mele na'e toki ake puke ia, na'e puke ia pea 'oku fiema'u 'e he toket ia 'oange ha'ane ki'i me'akai 'oku to e ki'i lelei ange mei he *normal* ko 'enau vahevahe, ko Sione ia ko e tama mo'ui lelei p ia.

Lord Tu'ilakepa: Sea, sai p ke u ki'i tokoni atu p ki he Feitu'u na.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku ke me'a hifo ki he *Budget Statement* na'e 'oange 'a 26.6 miliona ma'a Mele, pea ko eni 'oku to e 'oatu pea mo e 360,000 ma'a Mele. 'Ai mai p ...

'Eiki Minisit Pa'anga: Sea ko 'eku ki'i fakatonutonu eni, na'a ku manatu'i ke u fakatonutonu 'anenai kae sai p ke fakatonutonu.

Sea K miti Kakato: Sai p fakatonutonu ko e fakatonutonu.

'Eiki Minisit Pa'anga: Ko e fakatonutonu ko e fo'i 26 ko ia ko e fakak toa ia ko 'a e tokoni ko kia 'Ieni, 'uhinga p na'e 'asi ko 'i he af . M l .

Sea K miti Kakato: Koi a, na'e puke 'a Ha'apai

Lord Tu'ilakepa: Ko ia ko ia Sea

<005>

Taimi: 1145-1150

Lord Tu'ilakepa: Sea, 'oku tonu p 'eku lau fiká

Mo'ale Finau: Ka ko e 'ave ia he na'e puke. 'Ave ia kia Mele na'e puké.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ke 'osi e puke ia 'a Mele.

Mo'ale Finau: Sai, m l 'aupito.

Lord Tu'ilakepa: Ko e 26 ko eni he 'oku to e 'i ai mo e hiva, 'e 'oatu ma'a Mele.

Mo'ale Finau: 'Ikai, 'oku ou fiem lie p hoku tokoua 'oku ko , talamai 'e ia, fakafeta'i, fakafeta'i mai ki he'eku malangá. 'A ia 'oku mahino mai 'oku t lelei, 'oku 'uhinga ki he'etau Patiseti, he ko 'ene hala p e vahevahé, ko 'etau k ia. Pea ko 'etau fiem lie p , o.k. 'a ia ko 'ene 'osi p 'eku malangá 'aku

Lord Tu'ilakepa: Sea, ki'i fakamolemole, ki'i tokoni atu p ia, Fakafofonga. 'Osi p 'eku lau e tohi 'a Filipai,'oua te ke to e 'ai e fo'i me'a ko iá, ke peh ke tau k . Me'a mai p koe 'ia Mele he 'oku fiem lie p a Sione ia. 'E ui mautolu mei Vava'u ko hai, 'Anitelu. Fiem lie p mo 'Anitelu, 'ai koe Mele.

Mo'ale Finau: M 1 . 'E Sea, fakamolemole, Ko 'eku malanga 'a'aku ko ení, 'oku 'uhinga p he na'a ku tokanga au ki he hahanu ko 'eni.

Sea K miti Kakato : Ko ia, me'a mai koe, Fakafofonga.

Mo'ale Finau: He 'oku hanga 'e he hahanu ko 'i he Fale ko 'eni, te ne lava p ke ne hanga 'o create 'a e t kehekehe he kakai e fonuá. Ko e 'uhingá he na'e 'ikai ke 'ilo mai 'e he kakaí ia, ko e vahevahé na'e tu'unga 'i he h ?

Lord Tu'ilakepa: Sea, fakamolemole p he'eku toutou tu'u hake.

Sea K miti Kakato: Te ke tali p e tokoni.

Mo'ale Finau: Sea mahalo p 'oku sai ke tokoni, mei 'osi hoku taimi.

Lord Tu'ilakepa: Sai, ko e taimi ko eni na'a ku kole, 'oange ia ma'a e Fakafofonga. Ko 'eku fie tokoni p 'aku ki he Feitu'u na ke ke fakatokanga'i e me'a ko ení. Na'e 'i ai e lafalafa na'e 'ave ma'a Niua, tu'utu'uni 'e he Potung ue 'omai ma'a Mele. Pea 'oku lolotonga nofo e ki'i fo'i lafalafa ko eni 'ia Mele, ka ko e ngaahi 'i Nu'usila ke 'ave ki Niua, pea 'oku lolotonga ma'u 'e Mele 'a e fo'i h , 1 kilu tupu mahalo. *In kind* ia e taha.

Mo'ale Finau: M 1 Sea. Sea, te u ki'i afe si'i 'i ha ki'i sekoni e taha ki he me'a ko ení. Sea, 'oku ou kole ki he Feitu'u na, na'a ku lave 'anenai ke hiki'i e l volo 'etau Fale Alea. Kapau te ke me'a ki Nu'usila, 'Eiki Sea,

Lord Tu'i' fitu: Sea, ki'i fehu'i p ki he Fakafofonga, fakamolemole.

Mo'ale Finau: 'Oku 'ikai ke u to e fie tali fehu'i.

Lord Tu'i' fitu: 'Oku 'i he 'isiu p ia ho'o faka'uhingá.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke 'asi e fehu'í ia 'i he Tohi Tu'utu'uni.

Sea K miti Kakato: K taki p , Fakafofonga Vava'u Fika 2, te u toki 'oatu ha'o miniti 'a efiafi. Me'a mai kae 'oange e faingam lie e Minisit *Trade*.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea, 'oku fiem lie p hoku tokouá. He koe'uhí he na'a ne 'ohake, pea 'oku ne ongo'i 'e ia ia 'e loto tautea, he ko e tangata ko ení na'e'i ai e taimi na'e fa' ai. Na'e 'osi fa' 'i he *national*. Pea ko ia 'oku ou fakam l ki hoku tokouá, ko e tokoua foki ko eni ko 'ene 'i ai p ha me'a kuo 'alu hake. Ko 'ene toki ongo'i eni 'oku t lelei, pea fielau he ko e tangata 'oku poto, pea lotu. Sea, ko e anga ia e tufa, 'oku fai 'e he fa'é. Ko e f nau, ko e puké 'e tokanga'i. Ko e tama ko 'osi *okay* p ia 'osi 'i ai p hono silipa 'ona. Ne 'ave e fu'u lau miliona ki 'Eua, ke tokoni ki honau vaka ko eni na'e fakatau maí. H e k kunga, ko e h e ofiofi 'a e miliona ki he ki'i 3 kilu?

Sea K miti Kakato: Fakam 'opo'opo mai ho'o poini.

Mo'ale Finau: To e 'oatu mo 'enau ' tangik 'e fiha ngeau, uangeau tupu, 'i he taimi na'e fa'é ai.

Lord Tu'ilakepa: Sea, Fakafofonga, 'oku 'i ai 'emau fa' he tafa'aki ko , 'oku 'ikai ke 'asi mai ha me'a ia h . 'Ikai, ke hang ko kimoutolú 'oku 'ai p e me'a.

Mo'ale Finau: 'Oku fiem lie p e Fakafofongá ia he 'oku mo'oni e me'a 'oku 'ai hake 'e aú ia.

Lord Tu'ilakepa: Kaikehe, ko e 'uhingá p ke ke ki'i me'a mai p he ....

Tevita Lavemaau: Ko e ki'i fakatonutonu, 'Eiki Sea, ki'i sekoni p e taha.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu.

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e 'Eiki Seá, pea mo e Hou'eiki Fale Aleá, K miti Kakató. Sea, ko e ki'i fakatonutonu, 'e toki 'omai e 1 miliona ke tokoni ki he vaká, m l .

Sea K miti Kakato: M l , 'e Fakafofonga, faka'osi mai ho'o me'á, miniti e taha ko ení.

Mo'ale Finau: Ko 'eku poiní, Hou'eiki, ko e tangi mai ha taha 'oku fiema'u pea kuo pau ke peh . 'E Fakafofonga, ko e anga e tufa 'a e fa' , ke mau tofu, pea mo e taha, 'Eiki Sea, 'osi talamai 'e he Laó kia kitautolu f naú, ka 'oku 'i ai ha'amou me'a 'oku fiema'u, mou 'o kole ki ho'omou fa' , 'o fai ia kimu'a he fatu ko Patiseti.

'Eiki Minisit Polisi: Sea, ka u fakatonutonu e Fakafofongá. Ko e me'a 'oku tohí'i ia. Ko hai 'oku kole ki he'ene tamai, sai p fa' kae 'o kole ki he tamai, ko e 'io p e tamaí, ko 'ene 'osí ia, Sea.

Sea K miti Kakato: Sai, 'e Fakafofonga kuo 'osi ho taimi.

Mo'ale Finau: 'Ai p ki'i sekoni 'e taha, Sea.

Sea K miti Kakato: 'Io, faka'osi mai kae toe e ki'i miniti ko ení ki he Minisit *Trade*.

Mo'ale Finau: Ko e tamai 'ofá, 'oku 'ikai ke toe hoha'a ia p ko hai 'e fai ki ai e 'alu. p ia

ki he fa' . Pea ko ia ai, Hou'eiki, ko 'etau tufá, tau fiem lie, tukuange e Pule'angá pea mo e fa' ke fai 'enau ng ué, pea ka toki t nounou, hang ko e laú, ko hono ngata'anga ia 'etau ng ue. Ka 'oku ou falala ki he tufa 'a e fa' . M l , Sea.

Sea K miti Kakato: M l , me'a mai Minisit *Trade*.

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: M l 'aupito Sea, pea tapu ki he Feitu'u na ...

<006>

Taimi: 1150-1155

Ngaahi makatu'unga fai ai vahevahe taau koe'uhi ko e faingata'a'ia 'otu motu Ha'apai

'Eiki Minisit Fefakatau'aki : ... kae 'uma' e Hou'eiki M mipá, kae 'omai ha ki'i faingam lie. Kole atu p Sea koe ... k taki mu'a ka 'osi p ha fakahoha'a 'a ha taha, pea 'omai ha faingam lie e Pule'anga ke ne tali atu, he 'oku 'i ai taimi ni'ihi ko e fo'i pulu 'e 3 'oku tukumaí, ke lava 'o fai ha ki'i fakam 'opo'opo. Ka u fie tali atu he ko e ki'i hanu ko ia na'e faí, faka'amu p ke tau sio ki ai. Ko e fo'i hanú foki ia 'oku hanu ia 'i he makatu'unga. 'A ia ko e fo'i makatu'ungá 'oku talamai na'e fai 'a e ki'i vahe fakalaione, ka 'oku malanga 'a e Minisit ia 'i he me'a faka-laum lie, pea 'oku ou fie vahevahe atu ai. Mo'oni 'aupito 'aupito, ka tau tufa 'o tatau, 'oku to e hala fakalaum lie mo ia. He ko e tufá, kuo pau ke fakataau mo e faingat 'ia mo e tu'unga 'oku 'i ai. Pea ko 'etau talanoa ko eni ki he fa' mo e natula 'o e fa' ko e me'a mo'oni ia, pea tuku ke u 'oatu hangatonu 'a e ngaahi makatuliki 'o e fai tu'utu'uni ko ia na'e fai.

Ko 'etau fefononga'akí 'oku makatu'unga ai 'a e lava 'a e fefakatau'akí, pea lava ai e langa faka'ekon mika. Ka faingat 'ia p 'a Niua 'o 'ikai ke a'u mai ki Tongatapú ni, 'e 'ikai ke a'u ki muli, pea ko e 'uhinga ia 'ene mafatukitukí. Ka 'oku ou fie 'oatu 'a e ki'i fokotu'utu'u ko ení, 'a e anga ko 'a e makatu'unga 'o e tufa ko eni. Ko 'etau l volo ko mei tu'apule'angá ko tu'apule'anga e vaká ki he Pasifikí, Pasifiki ki Tonga, pea ko e anga eni e tufa 'a Tongá ni. Ko e ngaahi fonua kotoa p 'oku 'i ai 'a hono ngaahi uafu, kau ai 'a 'Eua, kau ai 'a Nuku'alofa, kau ai 'a Pangai, kau ai 'a Vava'u, kau ai 'a e Ongó Niuá, ka ko e Niua p 'e taha 'oku fa'a lava tau ki ai 'a e vaka. Ko e fo'i halanga fononga ia 'o e vaká, 'oku nau tatau kotoa p nautolu ai. 'Oku 'i ai leva 'a e fo'i l volo 'e taha ia, 'oku faka'ofa ange ia, 'oku 'ikai ke 'i ai hano ngaahi uafu. Kau ai 'a e 'Otumu'omu'á, kau ai 'a Lulunga, kau ai 'a e Kauvai Ha'anó, kau ai pea mo Felemea pea mo 'Uiha. Ko e ngaahi feitu'u ko iá, 'oku lele atu p 'a e vaká 'o tau mo'ui p , kae lele mai e fanga ki'i vaká. Tatau ai p 'a e lava 'a e ' vaká, 'i he'ene fou atu ko ia ki Pangai 'oku fou atu ia 'i Mu'omu'a 'i Nomuka, 'alu ki Ha'afeva, pea 'alu ki Pangai. Ko e me'a eni na'e hoko, pea 'oku ou fie fakahoko atu ia Hou'eiki k inga.

Na'e lele mai 'a e tu'unga m tu'a mei he ngaahi 'otu motu ko ení, pea mo 'enau Fakafofongá, pea na'e lea 'a e tokotaha ai 'o tangi, ko 'ene talamai. 'E Hou'eiki Kapineti, ko e totongi ko 'a Tongá ni mei Nuku'alofa mei he uafu 'o Nuku'alofá ke tau mo'ui 'a e vaká 'i Nomuká, ko e si'i feinga ko ia mei Nomuka ki Fonoí mo Mangó, liunga ua ia, a'u ki he tolu. Me'a tatau ki he taimi 'oku 'alu ai 'a e vaká, ke 'alu mei Lulunga, mei Ha'afeva ki Kotu, p ko 'O'ua, a'u ki Tungua, 'oku liunga ua 'o a'u 'o liunga tolu. Koe'uhi ko e tangi ko ia 'a e faingat 'iá, pea kuo pau ke fai

‘a e tufá ke taau mo e faingat ʻia. Koeʻuhí, ko e ‘ikai ke ‘i ai ha vaka he ‘alu aí, ko e ‘uhinga ia na’e ha’u ‘a e m tu’a ko ení ‘o tangi, ta’u eni ‘e 3 ‘eku fanongo ki he ‘enau tangí, ko e toki ta’ú ni ‘oku fakakau ai. Ko e makatu’unga ia Hou’eiki ‘a e ‘ikai ke ‘ave ha me’a peh ki he feitu’u ‘oku ‘i ai hono uafu. Ko e taimi ia ‘oku tau tufa laione ai. P ‘e ‘ave ki ha feitu’u ‘oku lava p ‘o h atu ai ‘a e vaka lahi ...

Lord Tu’ilakepa : Sea, kole p mu’a ke u ki’i tokoni mu’a..

Sea K miti Kakato : Ki’i tokoni eni Minisit .

’Eiki Minisit Fefakatau’aki : Sea ‘oku ou kole atu au ke tuku mu’a ke a’u ‘eku malangá he na’e te’eki ke ha’u tu’o taha ia ‘o kole mai ha me’a ki he Pule’angá, ki he faingat ʻia ia hono kakai. Kae ‘ai mu’a ke a’u atu ‘eku malangá ke a’u ki he kakaí Sea.

Lord Tu’ilakepa : Fakamolemole, Minisit , lau e ki’i Folofolá pea ke toki me’a ki ‘olunga. Sio kamata p ke u kole atú kuo ke lau mai koe kia au ...

’Eiki Minisit Fefakatau’aki : Faka’amu p au ke tuku mu’a ‘eku malangá ke a’u atu pea ‘osi ko iá pea ne hikihiki ‘ene me’a pea ne lau mai.

Lord Tu’ilakepa : ‘Ikai ko ‘eku fie tokoni p ki he Feitu’ú na. Ko ‘eku tokoni atú tuku ‘a e fo’i lea ko ia ko e tufa fakalaione. Ko e ‘uhinga p eni ia. ‘Oku ke mea’i, ‘oku ou kei nofo au he taumu’a na’e fokotu’u mai ‘e he Pal mia. Tangi mai ‘a e kakaí ki he h mo e h mo e h , mou ‘o t ha’amou fu’u manioke. Mou ‘o fai ha ng ue, ‘ai ki Ha’apai, pea mo leva Ha’apai ‘o fai e me’a ko ia. Ko e me’a ko ia ‘oku ke me’a ki aí ki he vaká, kuo mau ‘osi takai mautolu he kapau ‘e vakai’i ‘a e siokalafi p ko e siteitititika ‘o e ki’i kakai ko ia ‘oku nofo aí, ‘oku lava p ia ‘e he fanga ki’i vaka ikiiki ...

<008>

Taimi: 1155-1200

Lord Tu’ilakepa: ... te’eki ke fai ‘a e ng ue ko ia. Ko e fu’u tolu kilu ono mano ko ení? ‘Ikai, ko ‘eku ‘ai atu p koe’uhi...

Sea K miti Kakato: Me’a mai Minisita.

Lord Tu’ilakepa: Tau tokoni’i ‘a Niuá ‘oku faka’ofá.

’Eiki Minisita Fefakatau’aki: Sea, kuó u ma’u lelei ‘e au me’a ko iá. Kuó u ma’u ‘e au ká u hoko atu ‘eku malangá k taki. Ko e taimi ko ‘oku tangi mai ai ‘a Nuku’alofa.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu p Sea.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu Minisita, fakatonutonu.

Siaosi Sovaleni: Ki'i fakatonutonu vave p ia Sea. Na'e me'a mai Minisita ...

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

Siaosi Sovaleni: Ko e ta'u eni 'e tolu 'a e me'a mai 'a e k ingá. Kuó u kole p ki he Minisita ko e ta'u p eni 'e taha 'ene 'Eiki Minisita. 'Oku 'ikai ké u ma'u paú p ko e ta'u 'e tolu f ia na'e kole atu ai 'a e k inga. M l 'aupito Sea.

Sea K miti Kakato: M l .

'Eiki Minisita Fefakatau'aki: M l 'aupito Sea fakatonutonu tekinkale ko ia. Ko e motu'á ni 'oku nofo ma'u p hono loto 'o'ona 'i Ha'apai. 'Oku ou fanongo ki he tangi ko 'aho mo e p , k kuo a'u faka'ofisiale mai ia ki he Minisita Pa'anga. K ko 'eku 'ai mu'a k 'oua té tau 'omai fanga ki'i 'uhinga mamaha ko ia, k tau 'alu ki he l volo mo e l loto mo e makatu'unga 'o e faitu'utu'uní.

Sea, 'oku lea 'aki, k tangi mai h toko ua mei h , k 'oku 'i ai h toko nima-ng au h , ko e 'uhinga ia 'a e fokotu'utu'u 'a e P l mia 'o e 'ahó ni, Samuela 'Akilisi P hiva. 'Oua na'á ke *leave no one behind*, 'oua na'á ke tukuange 'a e toko ua ké na faingata'a'ia. Kapau 'oku malava 'e he toko nima-ng au 'i Nuku'alofa, 'i Pangai, 'i Vava'u, 'i Niua 'o 'i ai h feitu'u ke tau ai 'a e vaká pea fakahifo, pea fai 'a e t kanga ki he ni'ihí ko ení 'oku liunga tolu 'a e totongi mei Nuku'alofa ki N muka, N muka ki Mango pea mo Fonoi. Sea, kapau 'e ui 'e ha taha ko e tufa faka-laione, ko e 'uhinga ia 'a e Minisita Pa'angá 'a e *fundamental* p ko e ngaahi maka t likí. N ongo 'a e h kitu'a ngalingali 'oku fai 'a e 'ofa ki 'O'ua p ko Fonoi, k ko hono makatu'ungá n ongo 'enau tokosi'i k he 'ikai k li'ekina kinautolu ko e 'uhí ko 'etau ivi lahi 'a Tongatapú. Ko e makatu'unga ia Sea 'oku ou tu'u atu ke malanga'i atu. Ko e tangi 'a e m tu'a ko ení, 'oku tangi faka'aho ia.

Siaosi Sovaleni: K taki p Sea, ko e 'ai p ké u ki'i 'eke p . Ko 'eku fehu'i eni ki he taumu'a ko eni 'a e 'Eiki Minisita, ke ke k taki mu'a 'o ki'i fakam 'ala'ala mai ang p 'oku 'ai f f 'i. 'Oku anga f f homou fokotu'utu'u ko eni ki he fo'i tolu kilu, ono manó. 'A ia te tau p h te tau fakamole 'a e tolu mano h m hina. Ko 'eku 'uhinga p 'a'aku ia ke ke k taki p Minisita 'o fakam 'ala'ala mai ke m hino angé. M l .

Sea K miti Kakato: Minsita, tau ki'i m l l ai, toki faka'osi 'a ho'at k tau liliu 'o Fale Alea.

'Eiki Sea: Toloí 'a e Falé ki he 2.
(Na'e m l l heni 'a e Fale)

<000>

Taimi: 1400-1405

S tini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

(Na'e me'a mai e 'Eiki Seá, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga.)

Eiki Sea: M l homou laum lie Hou'eiki. M l Hou'eiki. Nau ki'i manavasi'i 'oku nounou 'etau *quorum* ka ko eni 'oku kakato p Hou'eiki M mipá. Ko e ki'i me'a nounou p Hou'eiki.

'Oku launga mai e kau T pile 'Ofisa ko eni e Fale Aleá 'oku 'i ai e ni'ihí 'ia moutolu 'oku mou to'o e tatau ko eni e kau Kalaké 'i he 'Esitimetí mo e Patisetí. Pea kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha'o tatau 'a e 'Esitimetí mo e Patisetí k taki 'o fakap mai ki he 'ofisí kae 'oatu ha'o tatau kae k taki 'o tukunoa'i 'a e tatau 'a e Kalaké pea mo e Tokoni T pile he 'oku mahu'inga 'aupito he 'oku na l koooti'i e f me'a'aki. Ko ia p Hou'eiki kole atu ke tau liliu 'o **K miti Kakato**.

(Na'e liliu 'o K miti Kakato.)

<002>

Taimi: 1405 – 1410

Me'a e Sea

Sea K miti Kakato: Kole ke u tuku ha faka'apa'apa ki he Hau 'o e fonua, Kingi Tupou VI, kae'uma' 'a e Ta'ahine Kuini pea mo e Fale 'o Ha'a Moheofo. Fakatapu atu ki he Hou'eiki N pele, kae 'uma' 'a Hou'eiki. 'Eiki Pal mia Le'ole'o, kae 'uma' 'a e Hou'eiki Minisit . Peh foki ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai. M l mu'a ho'omou kei laum lie Hou'eiki, kae hoko atu 'etau feme'a'aki. 'A ia na'a tau tuku, 'oku tau 'i he Minisit *Trade*. Ke fakakakato mai ho'o me'a. Ka tau hoko atu.

Ke 'oua na'a li'ekina ha taha makatu'unga ki he vahevahe taau tokoni 3 kilu 6 mano ki Ha'apai

Eiki Minisit Fefakatau'aki: M l 'aupito. Tapu mo e Feitu'u na, kae 'uma' ki he Hou'eiki M mipa. Ko u fie hoko atu ai p 'eku fakamalanga Sea. 'Oku 'ikai foki ko ha me'a ia 'a e motu'a ni, ke u hanga fakahoko mai. Ka koe'uhi ko 'etau feme'a'aki fekau'aki pea mo e *Budget Statement*. 'Oku te'eki ke tau 'alu ki he *detail* 'o e Patiseti. Pea tau hoko atu ki ai. Ka 'oku hanga foki 'e he Minisit Pa'anga 'o ne hanga 'o fakahoko mai 'a e founga 'o e makatu'unga 'o e fa'u 'o e Patiseti. Ko e nima mo hono ngaahi makatu'unga mo hono laum lie, mo hono ngaahi v sone. Pea ne talamai leva 'a e anga ko hono 'analaiso'i 'o e *Budget Statement*. Kuo pau ke tau 'uluaki hifo ki he ngaahi makatuliki p ko e ngaahi *fundamental*. Pea 'i 'olunga ai. Ka tonu ia 'o a'u. Kuo pau leva ke tau fakahoko 'a e *technical analysis* 'analaiso. Pea toki makatu'unga mei ai, 'a e ngaahi mata'ifika 'oku 'omai faka-high l volo p , pea 'oku toki *detail* ia 'i he Patiseti, te tau toki lave ki ai. Pea na'e 'uhinga 'a 'eku fakamalanga. He na'e 'i ai 'a e fo'i tefito m lie na'e hanga 'e he Minisit Pa'anga 'o 'omai. Makehe p mo hono l taula 'o e *physical anchor* p ko e taula fakapotopoto'i 'o e s niti. Ka na'a ne to e 'omai ai 'a e fo'i tefito'i mo'oni 'e taha ke 'oua na'a li' kina ha taha. *Leave no one behind*.

Pea ko e taimi ko na'e fai mai hang ha ki'i tu'uaki 'oku 'i ai 'a e ki'i vahe fakalaione. Pea 'oku mama'o ia mei he *fundamental* na'e 'uhinga 'a 'eku tali atu. Pea te u foki p 'o fakam 'opo'opo

atu 'a e ki'i tali ko ia. Ko e fo'i makatu'unga ko ia, Ke 'oua na'a li' kina ha taha. 'Oku mahino ai 'a e si'isi'i 'a motu, kae tokolahi taha p 'a Tongatapu. Pea kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha makatuliki peh ia. Ke makatu'unga ai 'a e faitu'utu'uni ki he *Budget Statement* 'o makatu'unga ai 'a e *detail* 'o e palani, pea makatu'unga mei ai 'a e Patiseti. 'E faingata'a'ia leva 'a e Pule'anga, ke ne tali 'a e fehu'i ko ia. Pea koe'uhi ko 'eku fakamatala fakatekinikale atu 'a e ni'ihi. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi uafu ke tau ai 'a e vaka pea nau hifo ki uafu, heka he me'alele pea 'alu ki honau 'api. Pea 'oku fakat t peh ni pa'anga 'e fitung fulu tupu mei Tonga ni ki Pangai. Ka ko e totongi vaka ko mei Pangai ki he kauvai H 'ano 'oku pa'anga ia 'e 300 tupu. Ko e heka ko mei Tonga ni ki Ha'afeva mahalo 'oku nimang fulu tupu. Ko e heka ko mei Ha'afeva ki he fanga ki'i 'otumotu takai ai. 'Oku pa'anga ia 'e 200 ki he 300 tupu. Pea neongo hono fakakulukulupu 'a Mu'omu'a ki Lulunga ki he Kauvai H 'ano pea peh ki 'Uiha. Kuo pau ke tau sio ki he fo'i halanga vaka 'a ia 'oku lava ke 'alu lelei hotau k inga ki ai.

Ka te u fakat t 'aki p eni, 'a e ki'i fonua ko eni ko Fono'i koe'uhi he 'oku 'i heni honau N pele. Na'a ne me'a 'i he ta'u kuo 'osi fekau'aki ko e h 'oku faingata'a'ia peh ai 'a Fono'i kae fiem lie p 'a Nomuka ia? Ko e ngaahi tangi ko ia 'a e kau N pele ki honau kakai mo e kau Fakafofonga ki honau kakai. Ko e fo'i makatuliki ia neongo 'enau tokosi'i. K koe'uhi ko e maka 'oku fakava'e ki ai 'a e Patiseti ko eni. He 'ikai ke li' kina ha taha ...

<004>

Taimi: 1410-1415

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: ...ko e makatu'unga ia kuo pau ke tau fakamoleki ha s niti ke 'ave ha vaka, kou tui p ko e vaka 'o e 'Onemato te ne fai 'a e fo'i ng ue ko eni, Minisit Pa'anga ko e h hono kovi. Ko e founa ia 'e fai ai 'a e fetokoni'aki, tukuange ki he 'Onemato ke ne fai 'a e lele p ko e si'i vaka ko ena 'a T f . K ko e fo'i totongi'i ko ia mei he tukupau 'a e kakai 'oku tokolahí, ke to'o ia 'oku 'i ai 'enau totonu ki ai 'a Tongatapu, Tonga'eiki 'oku lahi taha, ke to'o ia 'o vahevahe, 'ikai ko e 'uhinga ke tatau k koe'uhí ko e faka'ofa 'a e 'otu motu ko eni, ko e makatu'unga ia 'o e fokotu'u 'a e fo'i Patiseti ko eni.

Na'e 'i ai foki 'a e lau mai ki he motu'a ni, na'a ke 'i heni? Na'a ke toki ha'u p . Hou'eiki 'oku 'ikai ke makatu'unga faka'ofa 'a e ngaahi motu ko eni koe'uhi 'oku ou 'i heni p 'oku ou ta'e'iheni. 'Oku nau faka'ofa p ko hai 'oku 'i heni k kuo pau ke tangi mai ki he Pule'angá ke ne fai ha me'a ke tokoni'i kinautolu. Pea ko e lava ko ke fakahoko 'a e fatongia ko ia 'i he tu'unga *fundamental* k ko e ngaahi makatuliki 'o e faitu'utu'uni, 'oku tau toki ongo'i leva kia kitautolu 'oku tau fiefia p , neongo 'a e 'ikai ke 'omai ha'aku mei sipi tatau mo e si'i kakai faka'ofa ko eni, k 'oku tau tali ia he ko e faka'ofá ia.

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i tokoni p 'Eiki Minisit ?

Sea K miti Kakato: Fiema'u 'a e tokoni ko ení Minisit .

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: 'Io.

Lord Tu'iha'angana: M lie 'a e malanga. Sea, tapu mo e Feitu'u na mo e 'oku ou tui au na'e

ko 'eku tokoni p mahalo 'ikai ke faka'ikai'i 'a e me'a 'oku me'a ki ai 'a e Minisit 'ene 'uhinga k 'oku ou tui ko e me'a na'e 'omai 'e Ha'apai 12 pea mo e 'Eua, ko e *fairness* p ko e tatau. Mo'oni ia, Ha'apai sai p 'a Ovaka ia mo me'a ki he me'a ko eni.

Sea K miti Kakato: M l N pele.

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: Sea, m l 'aupito Sea, ko e me'a 'oku mahu'inga ai ko 'etau sio ki he loloto 'o e me'a 'oku tau sio ki ai. Ko e fo'i lea ko e *fair, fairness*, kau k 'oatu ha'aku pa'anga 'e 100, 'omai ha'aku pa'anga 'e 100, 'oku mou 'ilo 'a e taimi 'oku tau 'alu ai 'o tuku 'etau feilaulau ki he ngaahi siasi, 'oku 'ikai ke te to e pule kita ki ai, ko e taki lotu ko ia, 'oku 'ikai 'alu ia ki he tama m 'olunga 'o 'ave ki ai ho'o feilaulau, 'oku kamata ia mei he masiva mo e uitou. Pea 'oku tau tali p 'e tautolu na'a tau 'oatu 'etau pa'anga 'e 50 pea 'ikai 'omai ha'atau me'a he 'oku 'ave ia ki he uitou mo e masiva, ko e me'a ia 'oku ne hanga 'o fakatonuhia'i 'a e foaki ko ia.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu atu Sea.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu.

Siaosi Sovaleni: Ko e 'uhinga 'a e 'ai ko eni ki he *fair* 'Eiki Minisit , ko e 'uhingá ia ke lava *access* 'a e taha kotoa p 'oku faingata'a'ia, hang p ko ho'o me'a, ke tau tokoni'i 'a e faingata'a'ia, taha kotoa p 'oku faingata'a'ia ki he faingam lie ko ia. 'Oku kehekehe ia mo 'ete 'alu 'o foaki hang ko ia ko 'etau misinale mo e 'al me'a peh . Ko e fakatonutonu atu ia Minisit .

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: Sea 'oku ou to e 'oatu p 'a e ngaahi makatuliki na'e malanga'i mai 'e he'etau Minisit . Na'a ne ha'u mei he tefito'i mo'oni fakalaum lie mei he Folofola. Ko e *accessibility* ke h ki he *benefit* mei he Pule'anga, te tau kamata ai 'i f , mei lalo he ma'ulalo taha, kae 'ikai ke ke *accessible* ki ha me'a 'oku 'i 'olunga, sai p ia he 'oku ke tu'um lie, k 'e tufa 'a e fiema'u ko eni 'o fakatatau ki he fiema'u 'oku vivili taha, he 'ikai ke tatau ha vivili ha taha 'oku hifo mei ha vaka ki ha funga uafu ke tatau ia mei he hifo ki ha vaka 'oku faka'ofa ai 'ene to e feinga ki ha vaka 'oku to e si'isi'i ange ke 'alu 'o a'u ki he motu 'oku nofo ai.

Lord Tu'ilakepa: Sea ...

Sea K miti Kakato: N pele.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Minisit 'e sai p ke mau ki'i tokoni atu p ki he Feitu'u na, 'ikai ko e 'uhinga ke ke ki'i m nava na'a faifai kuo ke tengetange.

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: 'Ikai ke u tengetange 'oku ou ongo'i fakalaum lie au, ko e tengetange ia ko e 'ita.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai.

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: Ko e me'a ia 'oku hiki ai hoku le'o 'oku faka'ofa'ofa ia kiate au 'a e fokotu'utu'u 'a e Minisit Pa'anga.

Lord Tu'ilakepa: ...'Ikai, ko e 'ita ia ko e tuput maki. Ko e 'ita ia ko e tuput maki, ko e tengetange he koe'uhí ...

Sea K miti Kakato: Me'a mai koe ho'o poini N pele.

Lord Tu'ilakepa: ...he 'eku vakai atu pupuha'ia ho fofonga. Ko 'eku fie tokoni ki he Feitu'u na 'e Sea, 'oku ou peh 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e ta'etui ki he me'a ko ena 'oku ke me'a mai he tangi 'a e kakai 'o e fonua. Mau fiem lie p mautolu Sea ki he 300,000 ki hono 'ai 'a e vaka 'o Tonga. Pea na'e fanongo p au ki he feme'a'aki 'oku sai p ia 'ikai ke, ko e ki'i me'a ko 'oku mau ki'i hoha'a ho'o fakamamafa mai 'a e me'a ko eni 'oku hoko 'i Ha'apai, kae hili ko iá Sea...

<005>

Taimi: 1415-1420

Lord Tu'ilakepa: 'Oku lolotonga sai p 'a e folau vaká ia he taimi ni. Me'a p 'oku ou manavasi'í, 'Eiki Minisit , ko ho'o fa'a kau he me'a ni, na'a faifai ange kuo puli e 3 kilu ho vaká, 'Eiki Sea. 'Oku ou manavasi'i lahi he fa'a kau 'a e Minisit

Sea K miti Kakato: 'E N pele, *personal* ia.

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: Sea, ka u ki'i tokoni atu. Ko e ki'i kautaha ko na'e ng ue ki ai e motu'a ni 'oku 'ikai ko ha vaka ia.

Sea K miti Kakato: M 1 , faka'osi mai N pele.

Lord Tu'ilakepa: M 1 , 'Eiki Minisit , tuku ka tau 'alu tautolu ki he *drugs* he 'oku mahu'inga ange ia, he 'oku lolotonga hoko hotau fonua ni.

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: 'Io, hoko atu koe ki he *drugs*, ka te u kamata au he masivá, ke 'osi 'eku malangá 'aku. Ka u faka'osi atu mu'a, Sea, 'eku malangá.

Lord Tu'ilakepa: Minisit , fakamolemole, f f 'oku ou kole ki he Feitu'u na, f f ke tukumai ke tau malanga

Sea K miti Kakato: 'Oku faingam lie ongo M mipa, fakamolemole, mo fakamolemole, mo me'a mu'a ki lalo, ongo M mipa ka u hoko ki'i hoko atu. Ko e me'a ko eni 'oku mou feme'a'aki aí, 'oku ou pou pou au ki he me'a ko 'oku me'a ki ai e N pele, 'oku sai e folau vaká, 'a eni p ko na'e me'a ki ai e Minisit , mei he vaka Nuku'alofa/Pangai/Vava'u. Ko Fonoi 'oku 'ikai ke 'i ai ha tau'anga vaka ia ki ai. 'Oku 'ikai ke tau ha vaka ia ki Lofanga mo Mo'unga'one. Ko e 'uhinga ia 'oku fai ai, ke mou me'a mai p 'i he ngaahi me'a totonú, 'oua te mou to e taki 'a ho'omou feme'a'akí, ka tau nofo 'i he poini ka tau 'unu atu kimu'a.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai N pele.

Lord Tu'ilakepa: Mo'oni 'aupito e me'a 'oku ke me'a ki aí. Ka 'oku ke mea'i, pau p ke tau fakapopototo'i p hono ng ue'aki. He koe'uhí kapau 'e t naki e ngaahi fakamatala 'oku ke me'a ki aí, ko e ki'i kakai tokosi'i p ia 'i Fonoí, 'Eiki Sea. Ka koe'uhí

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: Sea, ka u hoko atu mu'a au 'eku malangá. He ko e me'a ia 'oku mahu'inga ai ke te fanongo ki he makatuliki e Patiseti.

Lord Tu'ilakepa: Sea, hoko atu ho'o tu'utu'uni ka tau hoko atu, 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: 'E Minisit mo N pele, 'oku ou kole atu ke mo me'a hifo mu'a N pele kae faka'osi mai e Minisita, pea 'oku ou tui ko e poini 'oku ke me'a mai'aki, kuo 'osi me'a'aki p 'e he Minisit .

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: Sea, ko e me'a ia 'oku 'i ai e fepakí, pea 'oku ou faka'amu

S miu K. Vaipulu: Sea, peh 'e au 'oku tau taki miniti e hongofulu. Ko hai 'oku tauhi 'ene hongofulú, ko hai 'oku 'ikai ke ke tauhi 'ene miniti 'e hongofulu?

Sea K miti Kakato: M 1 15 e tokoní. Minisit , faka'osi mai, miniti 'e taha.

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: Sea, 'oku ou fakam 'opo'opo atu 'o hang p ko na'e fepaki 'o e ongo faha'í. Talanoa mai ke li'aki e toko si'i, talanoa atu e Pule'anga ko ení, ke kamata ke 'oua na'a li'aki ha taha. Ko e fo'i *fundamental*, mo e fo'i makatuliki ia 'oku fai ai e t kehekehé. 'Oku 'ikai ko e mata'ifiká. Ka ko e makatuliki 'o e me'a 'oku fai mei ai 'a e faitu'utu'uni

Sea K miti Kakato: Fakam 'opo'opo mai.

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: Pea 'oku ou kole atu, Sea, kapau 'oku peh 'e ha taha ko e vahe fakalaione, 'a e tufa kamata mei he tokosi'í mo e ma'ulaló, pea ko e fika faka-tufalaione ia 'oku nau peh . Ka 'oku ou talaatu 'e au 'oku hala ia. Ko e tufa eni 'oku fai mei he me'a 'oku vivilí.

Sea K miti Kakato: M 1 Minisit . Me'a mai e N pele Fika 2 'o Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Sea, 'ai mu'a ke u ki'i fakatonutonu atu e Minisit pea toki fai ... Fakamolemole 'oku te'eki ai ha taha 'i Fale ni te ne me'a atu e vahe fakalaioné. Ko ia p 'e taha 'oku ne me'a mai heni 'oku 'i ai e vahe fakalaioné. Te'eki ai ha M mipa ia, ke tau me'a ki he minití.

Sea K miti Kakato: 'E Fakafofonga, kapau te ke me'a p ki he miniti, ko e kamata e me'a ko iá mei he Fakafofonga 11. Hoko mai ai ki 12, faka'osi mai ki he Minisit . Me'a mai e N pele Fika 2 o Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea, tuku ho'o fa'ahinga lea ko iá he 'oku tau faka'amu ke fe'ofa'ofani e Fale ni. Tuku e fa'ahinga tipeiti peh mo e ta'eoli.

Sea K miti Kakato: Ko 'eku 'uhingá, N pele, he na'a ke me'a mai 'oku te'eki ai ha taha 'e lea

peh , vahe fakalaione. Ka na'e 'osi me'a

Lord Tu'ilakepa: Ko 'eku 'uhingá, Sea, ta'ofi 'e he Feitu'u na, tatau ki he Fika 11 pea mo e 'Eiki Minisit . 'Oku tau feinga ko eni ke tau ofi kia Hepelu Vahe 4, ko e folofola ia 'oku 'omai 'e he 'Eiki Minisit 'oku sai ange ia.

Sea K miti Kakato: Me'a ki lalo. M l N pele, ko e fa'ahinga voka p ia 'oku ng ue'aki 'e 'Eua, pea ko e muimui ai 'a e 'Eiki Minisit . Me'a mai, Vava'u Fika 2.

Tokanga ki he 'uhinga holo patiseti ki hono fakafepaki'i e faihala 'Ofisi 'Omipatimeni

Lord Tu'i' fitu: Tapu mo e Feitu'u na, Sea, pea ko e 'uluakí p 'oku ou fakam l atu he fakakau hake e hingoa e motu e motu'a ni, neongo 'oku 'ikai ke 'iloa ia ha lau 'o e fonuá. Ka 'oku fiefia e motu'a ni mahalo ko e ngaahi tokoni 'a e Pule'anga, mahalo 'e lava ai ha'aku heka he vaká 'o 'alu ki Fonoi, he 'oku te'eki ai ke u lele au ki he feitu'u ko iá. Pea ko e t puaki ia, t puaki ia, pea 'oku ou fakam l ki he ng ue 'oku mo fai mei he Vahefonua Ha'apai. Mautolu foki 'i Vava'ú 'oku mau fakalongolongo p hang ko e me'a 'a e 'Eiki Minisit Polisi, fakaongoongo p ki he'emaui tamaí.

<006>

Taimi: 1420-1425

Fehu'ia holo \$ ngāue 'Ofisi 'Omipatimeni

Lord Tu'i'afitu : ..mon 'ia 'a Ha'apai ng ue 'ofa 'a ho'omou ngaahi fa' 'ia moutolu. Ka 'oku 'ikai ke u malanga, ka 'oku ou lave'i p 'e au ia 'a e fehu'i ko ení 'i he t pile 4 Patiseti 'a e Pule'angá he vahevahe 'o e pa'angá 'i hono vahevahe faka-Potung ue. Ko 'eku fehu'i p 'a'aku ki he Minisit Pa'angá ke laum lie lelei, ko hono 'uhingá 'oku 'i 'olunga p he t pile 4 he peesi 20 'oku peh hono fakaleá.**Oku holo 'a e pa'anga ng ue 'a e 'Ofisi 'o e 'Omipatimení, 'o makatu'unga ia 'i hono fakafoki mai 'a e patiseti 'a e Va'a Fakafepaki 'o e Faihalá, ki he Potung ue Pa'anga.** Pea hoko atu leva Sea koma, 'o fakatatali ai ki he tu'utu'uni fekau'aki mo e fokotu'u 'o e 'Ofisi, ki hono fakafepaki'i 'o e faihala. Ko e 'uhinga 'eku tefito'i fehu'í Sea, p 'oku tu'u ai p 'a e ng ue ia 'a e Potung ue ko ení, he ko e nifo ia 'e taha, 'o e huitu'a 'o e fakam 'opo'opo e m lohi 'o e fatongia tu'utu'uni 'o e Pule'angá, hang 'oku feng ue'aki ia ko e Potung ue tau'at ina 'i he va'a ng ue pea mo e Fale Alea. Ka ko e fehu'i, me'a ní 'e tu'u ai p 'a e ng ue ia 'oku fakahoko 'e he kau sev niti sivile 'oku fakahokó, 'o makatu'unga ke fokotu'u ha 'ofisi? Pea kapau 'oku tatali ki he 'ofisi, kuo fakafoki mai 'a e pa'anga ia ko 'oku fai'aki 'a e totongi 'o e kau ng ue he Potung ue ko ení, ki he Fale Pa'anga ? Ko 'eku ki'i fehu'i p 'aku ki he Minisit Pa'angá ko e 'uhingá ke laum lie lelei p 'o fakahoko mai he 'oku 'ikai mahino kia au 'a e ngaué mo e pule 'a e Falé 'i he tangatá 'oku ng ue 'i he 'ofisi. Ko ia p Sea,

Sea K miti Kakato : Me'a mai Minisit Pa'anga.

Tali Pule'anga holo \$ ngāue 'Ofisi 'Omipatimeni ko e fokotu'u Komisoni Tau'i Faihala

'Eiki Minisit Pa'anga : Tapu mo e Feitu'ú na Sea, pea tapu mo e Hou'eiki M mipa 'o e K miti

Kakató, kae 'oange mu'a ha ki'i tali ki he Fakafofonga N pele mei Vava'u. Ko e 'uhinga 'a e holo ko iá, ko e pa'anga ko ia 'oku fakafoki mai ki Fale Pa'angá, ko e pa'anga, p 'oku tuku p 'ia mautolú, ko e pa'anga ia ko ke fakapa'anga 'aki 'a e Komisoni ko eni ki he Tau'i 'o e Faihalá, 'a eni ko eni 'oku 'amanaki ke fokotu'u. Pea ko ia ai, 'oku to'o mai p 'ia ke tuku p 'ia 'ia kimautolu, ke hoko atu e fo'i ng ue ko iá, pea 'osi p Komisoní ia pea 'osi, kae kei lele p 'a e Potung ué ia 'i he ng ue angamaheni. M 1 .

Sea K miti Kakato : M 1 . Me'a mai Vava'u 15.

Tui 'ikai taau hono vahevahe 'a e Patiseti fakatatau ki hono fakaikiiki he Patiseti

S miu Vaipulu : M 1 , m 1 Sea 'a e faifai pea ke toki 'omai ha faingam lie. Ko e talu kole 'anenai. Tapu mo e Feitu'ú na Sea, tapu mo e 'Eiki Pal mia Le'ole'ó mo e Hou'eiki e Pule'angá, tapu atu ki he Hou'eiki N pelé, kae 'uma' e kaung Fakafofonga e Hou'eiki Kakai. 'Eiki Sea, ko e me'a 'oku hoha'a, tokanga ki ai e motu'á ni 'Eiki Sea, na'a ku 'osi lave p ki heni kimu'a. Ko 'etau Patisetí, fakatatau ki he Fakamatala Patiseti ko eni 'oku 'ia kitautolu he taimí ní 'oku 'ikai taau hono vahevahe. Fakatatau p ki he ngaahi fakaikiiki ko eni 'Eiki Sea, pea 'oku ou manatu au ai ki he lau 'a e motu'a 'e taha, he taimi ko ia na'e fai ai e kemipeini Sea. Fu'u me'a motu'a fuoloa eni ia, fai atu e me'á talamai 'e he motu'á, 'e faifai 'eku o'í pea te u kovi. Ko e me'a ia 'oku lolotonga hoko he taimí ni. Ko e me'a ia 'oku lolotonga hoko he taimí ni. O'i, o'i p 'a Ha'apai ia, ma'u 'ene 3 kilu 6 mano. Ko e talamai ko ko e 'ai ki he faingat 'ia. Ko hai na'a ne fai 'a e me'asivi ko ke 'omai ke tau sio ki ai, hono vahevahe taau? Pea ko eni, 'oku 'i ai mo e 'amanaki ke kole mo 'Eua ia 'a e 1 poini fiha miliona, ke 'ai kae toki totongi. 'Eiki Sea, ko e fo'i pula ko 'a e Minisit Pa'angá, 'oku taha p , pea ko hono fakatetengá, 'e fakatetenga e faha'i ko , 'e 'asi hake e faha'i ko , ko e me'a 'e iku ki ai 'etau o'i, o'i he Falé ni, ko e to e hilifaki mai ha tukuhau he tau totongi, pea ko eni, kuo ...

<008>

Taimi: 1425-1430

S miu Vaipulu: ... kuo kamata 'asi mai ia 'i he me'a ko eni, feinga'i ke to e f lihi 'a e tute ko 'o e ngaahi me'alelé 'a 'oku ma'u ai 'a e ki'i motu'i me'alele ke ng ue'aki 'e he m tu'á ki 'utá 'e to e f lihi hono founa tuté. Me'a ia 'e iku ki ai 'a e holi mo e feinga 'a e feitu'u takitaha 'Eiki Sea, ko e 'uhí ko hotau ivi faka-pa'angá 'oku fakangatangata. 'Oku 'ikai ko *Santa Clause* 'a e Pule'angá ke tau kole k toa 'o fokotu'u ki ai 'Eiki Sea. Sai ia ka kita ki he'ete filí, ongo atu ki he'ete v henga filí. T atu na'e kole me'a ko ma'aku. K ko hai 'okú ne fua, tau fua kotoa 'e tautolu ko , mo'oni lau ko , ku lavea takanofu he ng ue 'a e takatu'ú.

Tokanga ki he hā Lipooti *UNICEF* laka ange fakamole Potungāue Ako he 17/18 he'ene patiseti

Sea, 'oku mahu'inga 'aupito ke tau f vakavakai 'aki lelei ko e 'uhí ko e 'u me'a 'oku tau fiema'ú fakatatau ki he me'a. Mahino 'i he *Budget Statement* ko eni 'oku hiki. 'Oku fai t kanga ki he P tung ue Akó, mahu'inga 'aupito 'Eiki Sea, k 'oku 'i ai 'a e me'a ia kuó u sio 'o lave'i he

Lipooti koe ko 'a e *UNICEF*. 'Eiki Sea ko e lipooti ko 'a e *UNICEF*, talamai 'e nautolu, ko e fakamole ko 'a e Potung ue Ako 'i he 17/18 na'e peseti 'e 99 na'e m 'olunga ia 'i he 'avalisi ko 'o e ngaahi Potung ue 'a e Pule'angá 'a e fakamole fakatatau ki he'ene *budget*, lahi ange ia 'i he *budget*. Pea ko e me'a ko 'oku fakatokanga mai 'e he *UNICEF*, ko e pa'anga na'e lahi ai ko 'a e 'alu ki 'olunga 'a e fakamolé

- ko e folau
- ko e fetu'utaki
- pea mo e *grant* mo e *capital*.

Ko e me'a ia 'oku tonu ke tau sio pea vakai, ko e h me'a 'e fai ke lava 'o pule'i 'a e 'u me'a ko ia. 'Oku 'ikai ko 'etau mai ke tau k hono 'ai 'eku fiema'u 'a'aku, fiema'u 'a hai ke lava ko e 'uhí ke sai ki hoku v henga filí kae 'ikai ke tau siofi 'etau fakal kufua. 'A e me'a ko 'oku 'inasi ai 'a e m siva he hikihiki 'a e tukuhaú, ko e m siva 'okú ne ongo'i tahá, ko e 'uhí ko e ngaahi fiema'u 'a e ni'ihí 'oku p h ko e fiema'u 'oku vivili tokua, he 'oku mate ai h taha. Sea, hala 'ata'at .

Fehu'ia hā 'uhinga 'ikai 'ai ha pa'anga kumi mo ako'i kau ngāue ke sivi faito'o konatapu

Ko e taha, 'Eiki Sea, 'oku ou fakam l 'aupito au ki he ngaahi ng ue ko eni ko kuo fai 'i he tau'i 'o e faito'o konatapú. Ko eni 'oku 'ai hono pa'anga pea 'oku tukuange ki he Potung ue P lisí ke fai 'a e ng ue ki ai. H ng eni hano palasit a'i p h fo'i lavea ke malu'i mei he 'ulí, 'oku 'ikai ke feinga'i ia ke 'ai ke sai. Ke fakaivia, ke foaki h ivi fe'unga ke hanga 'e he Potung ue ko eni 'o fai 'aki honau fatongiá, 'oku 'ikai ko e panatolo p 'Eiki Sea. Fiema'u ke fai 'a e ng ue 'oku fakam atoato, fakat t 'aki eni Sea. Ko e taimi ko 'oku sivi ai 'a e faito'o konatapú ke fai ko hopó, 'oku 'ave ki Nu'usila. Pea ko 'ene foki mai ko iá, 'oku kehekehe me'a ia na'e 'omai mei Nu'usilá mo e me'a ko na'e puke 'i Tongá ni. H me'a 'oku hoko, hao hopó. Ko e h me'a 'oku 'ikai ke tau feinga'i ai h pa'anga ke 'oange ke kumi mo ako'i 'a e kau ng ue ke nau fakahoko 'a e fatongia ko ia 'i Tongá ni ke lava ke fakaf p ki'i ke m hino ko e fakaf p ki'i, 'oku 'ikai ko e mohi ...

<000>

Taimi: 1430-1435

Tui fai e fakafo'ituitui he taimi fai atu ai kole laiseni 'inivesi

S miu Vaipulu: ... ko e taha m l , m l 'aupito Minisit Pa'anga 'a e 'omai 'a e ngaahi v sone ke fakalakalaka 'etau 'ekon miká. 'Eiki Sea ngaahi v sone lelei ka ko e pangó 'Eiki Minisit Pa'anga 'oku ke feinga koe he tafa'aki ko faka'ata'at e faha'i kae sisina he faha'i ia 'e taha 'a e fo'i pulá he tafa'aki ia 'e taha 'i loto p 'i he kau tama ko 'amoutolú. He koe'uhí ko e me'a eni 'e taha 'Eiki Sea. 'Ohovale p 'oku ha'u ha kau *investor* pea ko e motu'a ni 'oku loea. Talamai ia mei he potung ue ko 'a e Minisit 'e taha pea 'oku 'ikai ke u tui au 'ikai ke u fa'a tui au ki ai 'oku peh Minisit ka ko 'eku tuí p ko u meimei ongo'í 'oku mo'oní he ko e lau mai 'ene kau ng ué. Talamai 'oku 'ikai ke talí he 'oku 'ikai ke sai'ia e Minisit ia he kau mai 'a S miu Vaipulu aí ka ko e *investment* fe'unga ia 'e ma'u ai e ng ue ke tokoni ki he fonuá. Ka koe'uhí ko e kau ai ko 'a e motu'a ni 'oku talamai leva ia he 'ikai 'oange ia 'a e laiseni ia ka 'ikai pea to e 'ai ha ki'i

fakataha makehe koe'uhí he 'oku ou kau au ki he ng ue. 'Eiki Sea ko ha founa ia te tau fakalalakaka aí? 'Ikai!

Tokanga ke fakalelei'i founa ngāue Pule'anga kae fakalaka kimu'a e ngāue e fonua

Ko e taha 'Eiki Sea ko e takimamatá. Na'e 'i ai e kautaha *investor* na'e fetu'utaki mai mei Singapoa pea u fetu'utaki ki he *CEO* 'o e Takimamatá kole ki ai ke 'omai mu'a 'a e ' Palani Fakalalakaka ko 'a e fonuá ki he Takimamatá koe'uhí ke 'ave ki he ni'ihi ko ení he na'e kole fakataha mai 'a e kau *investor* ko ení mala'e vakapuna pea mo e takimamata. Tatau 'a Tongatapu pea mo Vava'u. Pea ne ma'u e fakamatala ia ko mei he mala'e vakapuná ko e takimamata 'osi eni mahalo e m hina 'e f na'a ku vakai atu he m hina kuo 'osi ki he *CEO* p kuo h ko e me'á pea ne 'ave 'ene *email* ki he tokotaha 'o 'eke p kuo h e fakamatala na'e fiema'u ke 'omai. A'u ki he 'aho ni te'eki ai 'omai ha me'a ia 'e taha. Ko e founa ia nai 'oku finangalo ki ai 'Ene 'Afi he fakalalakaka faka'ekon miká 'oku tau f fusiaki p tautolu 'oku 'a'alo e faha'i 'e taha kimu'a kae 'a'alo e faha'i 'e taha kimui. Te tau fononga f f ai ha fakalaka.

'Ikai lava ha fakalaka ia he ko e me'a 'e taha ia 'Eiki Sea he 2017 eni ia ki'i fuoloa atu ia. Na'e fakah atu e *investment* ia e kaume'a talamai 'ai ke 'oua te u to e kau ai he ko e 'ai 'e au ia he 'e ma'u ai 'eku silini ki he teuteu fili pea 'ikai ke u to e ue'i au e me'a ka u nofo p ke 'osi e fili kae toki vakai na'a ku, he koe'uhí te u lava p au ia kae 'oua 'ai ke peh ko 'eku fakafalala ki he ng ue ko te u faí ke ma'u ai ha'aku silini. 'Eiki Sea fakaloloma pea fakasi'i 'amanaki pea 'ikai ke to e ongo'i 'e he tangata 'oku fie ng ue he taimi ko 'oku pehe'i ai 'a 'etau mo'uí. Hang 'oku tau nofo p 'i lelengá he taimi kotoa. Ko 'etau feinga atu h talamai 'ikai. Ha'u ki h ko e me'a ke ke ha'u ki aí tui mai ki he me'a ko 'oku ou talaatu tuku e Lao ia ka ke tui mai koe ki he founa ko ení ko e founa ia. He 'ikai ke sai ia 'e Sea. Ko e ngaahi me'a ia 'Eiki Sea ko u sio au pea 'oku totonu ke fakalelei, fakalelei'i ka tau lava 'o nga'unu pea tau 'unu atu kimu'a pea tau sio atu ai ki ha kaha'u lelei ki he'etau f nau mo 'enau f nau.

<002>

Taimi: 1435-1440

S miu Vaipulu: He 'ikai ke lava ia Sea, 'i he'etau ng ue. 'I he 'etau ng ue ko 'etau fekihiaki takitaha faka'ali'ali hono poto. 'Ikai! Ko 'etau ng ue fakataha ke tau hiki 'a e fonua ki 'olunga. Ko e founa ia te tau a'u ai ki ha lelei 'oku fakalukufua. M l 'aupito 'Eiki Sea.

Sea K miti: M l . Ko e me'a ko eni 'a e Vava'u 15. 'Oku 'i ai 'a e fiema'u ke tali mai mei he Minisit Ako, mo e Minisit *Trade*. Ka tau toki hoko atu.

Tali Minisita Ako ki he tokanga lahi ange fakamole he 17/18 he'ene Patiseti

'Eiki Minisit Ako: Tapu mo e Sea 'o e K miti Kakato. Tapu ki he Hou'eiki 'o e fakataha 'eiki ni. 'E Sea, ko u fakam l ki he Fakafofonga 'ene 'omi 'a e fakamatala ko eni mei he *UNICEF*, ka ko 'eku fakamahino p . Ko e fakamahino p . Koe'uhi ko e peh ko e 'Esitimeti ko eni 'a e Potung ue Ako 17/18. Mou mea'i p Hou'eiki, ko e ngaahi feitu'u kotoa p 'oku nofo'i, fakatatau ki he Lao. Kuo pau ke fokotu'u ai 'a e 'apiako pea mo e maile 'e ua kotoa p 'i he ngaahi vahefonua

lalahi. Kuo pau ke tu'u ai 'a e 'apiako. Pea ko e 'uhinga ia na'e peh ai hono ng ue'aki 'a e pa'anga ko eni. 'O hang ko e me'a na'e fakatokanga'i 'e he *UNICEF*.

Ko e ta'u kuo 'osi na'a ku fakatokanga'i 'a e h ki he Kolisi Faiako 'oku 'ikai ke ma'u 'e he faiako, 'e he f nau ko 'oku h ki he Kolisi Fakafaiako 'a e f nau lelei taha. 'Oku ou faka'amu ke nau hoko ko e kau faiako. Pea na'a ku tu'utu'uni leva, ke 'oange ha'anau *allowance* 'o hang ko ia 'oku fai 'e he Potung ue Mo'ui, mo e Polisi. Pea peh ki he S tia. Pea na'e anga'ofa 'a e Kapineta 'o 'omi 'a e seniti ko ia. Ko e kau h ko ia 'i he ta'u ni Sea. Na'e 'ilonga ai 'a e h mai 'a e tamaiki lelei 'aupito, 'aupito ki he Kolisi Faiako Pea hang ko eni 'etau kau sikolasipi. 'Oku folau ki muli. Na'a nau tangi mai ke to e fakalelei'i 'enau ki'i s niti. Pea na'e fai 'a e fakalelei ki ai 'a 'etau f nau 'oku ako 'i he 'Univesiti 'o e Pasifiki Tonga. Pea peh ki he'etau fanau 'oku ako Lao 'i he *Campus Emalus* 'i Vanuatu. Hang ko eni ko e peh 'oku fu'u lahi 'a e folau.

Hou'eiki! Ko e folau kotoa p ko e okooko ma'a e fonua. Pea u atu 'a e folau ko eni 'o a'u ki Palesi ki he 'Ofisi 'o e *UNESCO* mo e ngaahi me'a ko ia. Pea 'oku 'i ai 'a e ola lelei 'o e ng ue ko ia. Hang p ko e Lao 'o e 2013. 'Oku mea'i p 'e he Fakafofonga mei Vava'u. Ko e ako 'oku tuhu'i mai 'a e Lao, kuo pau 'oku *compulsory*. Kuo pau ke ako 'a e tamasi'i mo e ta'ahine kotoa p mei he ta'u 4 ki he ta'u 18. Ka lava he ta'u ni. Ko hono fuofua fokotu'u ia 'o Ako Tokamu'a pea na'e fokotu'u ia 'i Kolonga, pea na'e me'a ai 'a e N pele, 'i hono fakaava 'o e *kindergarten*. Pea ko u fakahoko atu p telia hono 'ohake 'e he Fakafofonga. Pea 'e to e fai p hano fakamatala fakaikiiki. Pea hang p ko e Palani 'a e Potung ue. 'Oku 'i ai mo hono 'Esitimeti ke ng ue'i 'a e Palani ko ia ke fakakakato. M l 'aupito.

Sea K miti: M l 'Eiki Minisit , Me'a mai 'a e Minisit 'o e *Trade*.

Tali Pule'anga ki he hoha'a fekau'aki mo e founa tali laiseni 'inivesi

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: M l 'aupito Sea. Tapu mo e Feitu'u na, mo e Hou'eiki M mipa. Ko u fie tokoni atu p ki he me'a na'e fai ki ai 'a e hoha'a 'a e Fakafofonga mei Vava'u. 'Oku 'i ai 'a e me'a 'oku ou ...Ko e Lao ko eni na'e toki fakahoko ki he 'Inivesimeti. 'Oku ou 'osi fokotu'u ai 'a e ngaahi taimi ke fakang fua ai 'a e ngaahi laiseni ke 'alu. Ko e me'a ko na'a ku hoha'a ki ai ki he kau ng ue ke 'oua 'e makatu'unga 'i hano toki tukuange ha laiseni, 'oku tohi mai 'e ha loea. 'Oku 'ikai 'uhinga ia ko e Fakafofonga. Kae 'oua 'e natula 'aki, ha toki tohi mai ha loea. pea feleleaki ke fai 'a e me'a ko ia. Koe'uhi ko e tohi mai ha loea. 'Ai 'a e ng ue 'a e Pule'anga, ke ne tukuange 'a e 'u me'a ke 'alu 'iate ia p koe'uhi ko e f unga 'a e Pule'anga, ke ne hanga 'o tokonia 'a e 'u me'a ko eni. Pea na'e ki'i fakalea mai p 'a e Fakafofonga 'i he 'eku ha'u 'aneuhu ko e feinga ke 'oua 'e nofo 'a e kau ng ue. Ka toki fakailifia'i p ko e talaange 'e hoko ha me'a fakalao pea toki fai ai ha ng ue. 'Ikai! 'Oku hala ia. 'Oku ou 'osi 'oatu 'e au 'a e tu'utu'uni fakalao 'oku te'eki ke fakapaasi mai. Ko e fo'i 'aho p 'e fiha? Kuo pau ke tukuange 'a e *Foreign Investment Certificate* ia. 'Osi p 'a e 'aho 'e fiha mei ...

<004>

Taimi: 1440-1445

‘Eiki Minisit Fefakatau’aki: ...tukuange mo e *business lisenca* ia, pea k ‘i ai ha taha ‘oku fakafaingata’a’ia’i ‘a e me’a ko ia, ‘oku fiema’u leva ia ke ‘unu ‘a e kau ng ue ke fei mo tukuange ‘ me’a ko ia ke ‘alu, ‘oku ou ‘osi *hire* mo e kau ng ue Sea ko e kakai ko eni ‘oku ou ui ko e *pre and post foreign investment*, ‘a ia ‘oku ‘uhinga ia ke tokangaekina ‘a kinautolu ‘i he’enua feinga mai, mo hono feinga’i ke hoko atu ke lava ‘enua *investment*, pea ‘oku ‘i ai ‘a e ni’ihi ko e va’a ng ue fo’ou ia ‘oku ou ‘ai ke tokonia kau *investment* ko eni ‘oku fu’u mahu’inga ia ki he langa ‘o e fonua, k taki p kapau na’e ‘oatu hala ‘a e fakakaukau.

Sea K miti Kakato: Me’a mai N pele fika 1 ‘o Ha’apai.

Lord Nuku: ‘Ikai ko ‘eku ki’i ikole p mu’a ‘uhi kae ko ‘eku kole p ‘aku ia ko ‘eku ki’i fehu’i p ‘a’aku ia ki he ‘Eiki Minisit ko eni Fefakatau’aki.

Sea K miti Kakato: Me’a mai N pele ‘Eua.

Fehu’ia pē ‘e malava ke to e fakafaingofua ange foaki laiseni pisinisi he Minisita

Lord Nuku: K taki p ‘Eiki Minisit , ko e ki’i fehu’i atu pe ki he faifatongia ko Feitu’u na ki hono hang ko e ngaahi laiseni ko na’a ke me’a ko ki ai. ‘Oku ou lave’i ‘e au ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi laiseni ‘oku ‘osi foaki ia ‘e he Feitu’u na, k ko e lao ia tau peh ko e ngaahi me’a fakapa’anga, kuo pau ke fakangofua mai ia mei he to e ‘ feitu’u kehe, k ‘oku ‘osi hanga ‘e he Feitu’u na ia ‘o foaki ‘a e ‘ laiseni peh , hang ko eni ki he *foreign investment*, k ‘oku tau peh p hang ko e fakafuofua ko e toutai, te ke foaki ‘e koe ‘a e laiseni, k ‘oku ‘i ai ‘a e ‘ mafai ia pea mei he ‘ Potung ue kehe ke nau hanga ‘o fakangofua ‘a e *operation*. K ko ‘eku ‘uhinga atu kapau ‘e lava ke ki’i fakanounou ke foaki p ‘e he Feitu’u na, pea lava leva ke fakahoko ‘a e fatongia. Koe’uhi he ‘oku ‘i ai ‘a e faingata’a ‘ia ia ‘i he fa’ahinga foaki laiseni ko ‘oku fakahoko ko ‘i he taimi ni, ko e foaki ‘e he Feitu’u na, fakakato ‘e he tokotaha ko ‘oku kole mai, pea ‘osi ko ia pea to e ‘alu ia ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi ko e lao ia ‘oku hoko atu ‘a e feitu’u kehe ia ke nau hanga ‘e nautolu ‘o fakangofua kae toki *operate* ‘a e ng ue ko ia. Ko ‘eku fehu’i atu p koe’uhi p ‘e lava ke to e ki’i fakafaingofua ange. Koe’uhí ke foaki p ‘e he Feitu’u na pea ‘at .

‘Eiki Minisit Fefakatau’aki: ‘A ia ‘oku ke tui ki he’eku founa ‘oku fai ‘i he taimi ni, p ‘oku ke ta’etui ki ai?

Lord Nuku: Ko e ‘uhinga ‘eku fehu’i atu he ‘oku ou tui ki he founa ‘oku ke fai, k koe’uhí ko e ‘ikai ke fakalava.

‘Eiki Minisit Fefakatau’aki: ‘Oo, t ‘oku pou pou, m l .

Lord Nuku: ...Ko e ‘ikai ke fakakato ke fakahoko ‘a e pisinisi.

Tui Pule’anga ke vave ngāue ke tokonia kau ‘inivesi fokotu’u pisinisi

‘Eiki Minisit Fefakatau’aki: ‘Oku ou tui mo au ki ai hou’eiki, he sio ko e manatu’i koe ngaahi *investment* ko eni ‘oku fu’u mahu’inga, sio ko ene me’a mai p hou’eiki ke ‘ai ‘ene *investment certificate*, ‘alu atu ia. Ko e manatu’i ko e ha’i ko kau *investor* ko e me’a fakamamahi mo’oni

Sea. Nau si'i feinga mai ke 'omai ha'anau s nití ke tau mo'ui ai, kae ta'utu mai 'a e *department* ko , ta'utu mai 'a e *department* ko . Ko hoku fatongia 'oku feinga'i mai 'a e silini ke ha'u, 'a ia ko e 'uhinga ia me'a 'oku ou fiefia, fakam l ki he N pele 'Eua 'ene pou pou mai ki he founa ko ia, feinga'i ke fakavavevave kae 'oua 'e toki fakailifia'i pea toki vave ai 'a e ng ue. M l 'a e pou pou.

'Eiki Minisit Polisi: Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Minisit Polisi.

'Eiki Minisit Polisi: Fakamolemole kau, m l 'aupito 'Eiki Sea ma'u faingam lie tapu ki he Feitu'u na pea peh ki he Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakato. Sea 'oku ou ...

Sea K miti Kakato: Minisit ko ho'o me'a mai p he feme'a'aki?

'Eiki Minisit Polisi: 'I he me'a ko eni, feme'a'aki foki eni ia makatu'unga 'i he malanga ko eni 'a Vava'u 15. K ko e tali foki ia ki h .

Sea K miti Kakato: Ko ia, hoko hoko mai p ai.

'Eiki Minisit Polisi: Pea ko 'eku hoko atu ai p ai Sea ko hono 'uhinga ko e lave fekau'aki pea mo e Potung ue 'a e motu'a ni.

Sea K miti Kakato: Ko ia me'a mai.

Tali Pule'anga ki he tokanga Vava'u 15 fekau'aki mo ha leepi sivi faito'o konatapu

'Eiki Minisit Polisi: 'Oku ou fakam l ki ai 'i he fakamahu'inga'i 'a e fua fatongia 'oku fiema'u ke fakaivi mo'oni ke mahino ko e fakafepaki'i 'o e faito'o konatapu, pea mo e fehu'i 'oku peh 'oku puke 'a e faito'o konatapu heni pea 'ave 'o sivi 'i Nu'usila, pea 'oku l loa pea taimi 'e ni'ihii 'oku 'omai 'oku kehe ola. Sea 'oku te'eki ai ke u ma'u 'e au ki ha me'a peh kuo fakahoko mai kuo ngali kehe 'a e ola ko hono 'uhinga he 'oku ngali 'i ai ha palopalema. 'Oku mou mea'i foki hou'eiki ko e puke ko ha me'a 'i Tonga ni, 'oku te'eki ai ke 'i ai ha *lab* 'i Tonga ni, ke mahino 'oku lava 'o tesi fakasaienisi.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu 'e 15.

'Eiki Minisit Polisi: 'Ikai, ko ene pou pou mai 'a'ana.

Fakahā Vava'u 15 ola eni 'a e hopo 'a e tokotaha na'a ne fakafofonga'i fekau'aki mo e faito'o konatapu

S miu Vaipulu: Ko 'eku tokoni p 'aku Sea, 'ikai ko 'eku fakatonutonu ko 'eku tokoni p . Kapau 'oku ne fiema'u 'e he 'Eiki Minisit ke 'oange 'oku 'i ai 'a e tokotaha na'a ku fai 'ene hopo. Na'e .47 milligram 'i Tonga ni pea foki mai 'a e sivi ia mei Nu'usila 'oku .201. Pea 'oku tautea malu'i 'a e tokotaha ko eni me'a he na'e 'uluaki tali halaia ia kimu'a pea toki ha'u kiate au, pea fai 'ene

hopo pea u talaange, ‘omai ko ʻola mei Nuʻusila ‘oku kehekehe, pea u talaange, te ta nofo ai p ʻi he tali halaia he naʻa ke toʻo p ʻe koe naʻe ‘ia koe p ʻa e ...

<005>

Taimi: 1445-1450

S miu Vaipulu: ... ka ta feinga p ʻe ke ‘oua e to e ng ue p ʻula, pea ‘oua naʻa ke to e fai ‘a e meʻa ko iá. Ka naʻe toki hoko p ʻeni he m ʻhina ko ení.

Ngaahi fakaivia ki he Potungāue Polisi ke tauʻi faitoʻo konatapu

ʻEiki Minisit Polisi: M l ʻaupito Sea, ‘oku ou fakam l ʻki he Fakafofongá, Sea, te u fiefia ‘aupito ‘aupito ke maʻu e fakamatala ko iá ke tokoni mai ki he ng ue ‘oku faí. Kapau naʻe tonu p ʻa e ‘aisi kae kehe e *quantity* p ʻko e lahi ‘o e meʻa naʻe peh ʻnaʻe maʻu ‘i Tonga ni, ka ‘oku natula peh ʻni e ng ue. Taimi ko ‘oku ‘ave ai ki Nuʻusilá, ‘oku fakaʻauha ai p ʻi Nuʻusila. Ko e foʻi setifikeiti ko ‘oku fakamoʻoniʻi mai, ‘oku ‘omaí, ‘omai ia ko ʻki Tonga ni ki he *lab* ke fakapapauʻi mai naʻe sivi faka-saienisi, ‘io, ko e ‘aisi, p ʻko e kokeini, p ʻko e heloini, p ʻoku tupu ai hono ‘ave ko ʻ fakamoʻoni ko iá, ki he Fakamaauʻangá.

ʻI he m ʻhina ka tuʻu, Sea, ‘oku lele atu e motuʻa ni pea mo e Komisiona Polisi ki Nuʻusila ki he fakataha fakaʻofisiale, ngaahi meʻa kehekehe p ʻkau ki he maluʻí, pea ‘oku kau ai ‘a e vakai ‘a e Puleʻanga Tongá, ki he *lab* ko ʻoku tuʻu ‘i Nuʻusilá, ki hano fokotuʻu ‘i heni. Ko e kongia ia ‘o e ng ué, ko e feinga ke fokotuʻu e *lab* ‘i Tonga ni, pea ko e kongia eni ‘a e *fact finding* ‘oku fiemaʻu ke mau aʻu tonu ki ai, ke mamata ke lava fokotuʻu heni ke to e oma ange e ngaué. Ko e moʻoni, Sea, ‘e ‘i ai p ʻa e kau ng ue ‘e lava ‘o *train*, ka ko e meʻang ue, ‘oku fiemaʻu ia ke fakapapauʻi ‘oku ‘i ai ha paʻanga ki ai, pea mo hono *maintenance* e. Pea ‘ikai ke ngata p ʻai, ke fakapapauʻi ‘oku tauʻat ina.

Naʻe ‘i ai e feinga ki he Potung ue Moʻuí, ko e Minisit Moʻuí eni, ke nau hanga muʻa ‘o tokoni mai ke tokangaʻi eni, he ko e *lab* ko ʻoku ‘ave ki ai ‘etau faitoʻo konatapu, ‘o sivi ko ʻi Nuʻusilá, ‘oku ‘ikai ko ha *lab* ia e Potung ue Polisi, ko hono ‘uhingá ko e feinga ko ʻke tauʻat ina ke ‘oua e sivi p ʻe he Potung ue Polisi, pea fakaʻilo p ʻe he Potung ue Polisi, pea fakatotolo p ʻe he Potung ue Polisi. ‘A ia ko e kongia eni e ng ue ko ʻoku fai ‘a e sio ki aí, ‘e ʻEiki Sea, ka ko e lelei taha ‘a e Potung ué, ‘oku ‘i ai e fakalaka lahi, pea ‘oku ‘i ai mo e ‘amanaki lahi, he ‘oku ‘i ai pea mo e K ʻmiti Fakafonua he taimi ni ki hono fokotuʻutuʻu ‘a e ngaahi *policy*, kuo ‘osi fatu, pea naʻe tokoni mai ki ai ‘a e *Pacific Island Forum*, ‘a e ongo taukei mei ai. Ko e *national policy* ki hono fakafepakiʻi ko ʻe faitoʻo kona tapú, Sea. Pea ‘osi e *consultation* ‘uluakí, ko e *consultation* eni hono uá ‘oku lele atu ‘i he ‘aho 14 ‘o e m ʻhina ni. Pea ko ‘ene ‘osi p ʻko ʻkuo aofangatuku. Pea ‘oku kau ki ai ‘a e ngaahi kupu fekauʻakí, ko e Polisi, ko e Pil sone, ko e T mate Afi, ko e Tau Maluʻi ‘a ‘Ene ‘Afio, ko e Kasitomu, ko e Potung ue Ako, ko e *MIA*, ko e *Health*, pea mo e ngaahi sekitoa ‘i tuʻa. Ke fakapapauʻi ‘oku ‘i ai e *collective approach*, p ʻoku tau ng ue fakafonua moʻoni ki he kaveinga ko ení, ‘e ʻEiki Sea.

Ko e meʻa ko ʻ fekauʻaki pea mo e lahi ‘o e paʻangá, ‘oku fiem lie ‘a e Potung ue he taimi ni, Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e paʻanga, ‘ova ‘i he 1 miliona, 1.01 miliona, kuo ‘omai ko e fakataumuʻa ko hono fakalahi ‘a e ng ue ki he faitoʻo konatapu, pea ‘oku to e tali p ʻia ke hiki hake ‘a e tokolahi

‘o e Potung ue Polisi ‘aki e toko 100. Ko e fakataumu’a eni, Sea, ke feinga ke fakafaingofua’i ‘a e ng ué, pea mo tokoni ki he ngaahi me’a kehe p kau p ai ki he malu ‘a e fonuá. Kau atu, Sea, ‘a e fiema’u ke ‘i ai ha kau ng ue *traffic*, ‘i he hala ko eni ko ‘oku feinga ke *two way*, ‘a e hala ha’u mei Hahake, ‘i he pongipongi, kae faingofua ‘a e *flow* e *traffic*. Ko ‘etau Laó, ko e kau polisi *traffic* p te nau lava ‘o tu’u he halá ke fakahinohino ke anga ki ai e kakaí. Ka ko e ng ue ia ‘oku fai ‘e ho’omou Potung ué he taimi ni, Sea, ki he faito’o konatapú, ka ‘oku ou fiefia ‘i he pou pou mo e tokoni ‘oku fai mai mei Vava’u 15. M l ‘aupito.

Sea K miti Kakato: M l , me’a mai N pele Fika l ‘o Ha’apai.

Tokanga ki he vahevahe ivi fakapa’anga e fonua ke ‘inasi fakalukufua ai ‘a e fonua

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’u na, ‘Eiki Sea, pea tapu mo e Hou’eiki e K miti Kakato. ‘Eiki Sea, ‘oku ou kole p mu’a ke u ki’i lave fakal kufua atu p he fakamatala ko eni na’e fakahoko’e he Minisit Pa’angá, ‘aho e ua ko eni kuo ‘osí. ‘E mei t atu p ‘a e fakamamafa ‘a e motu’a ni ki he tafa’aki ko eni e kongá e Patiseti ki he ivi ko e fonua, t naki mei he tuté, mo e tukuhaú, mo e ngaahi s vesi ko ‘a e Pule’angá. Ka ‘i he taimi tatau p , ‘oku ou fakam l ki he ngaahi fakamatala ‘oku ‘omaí, pea mei he ‘Eiki Minisit Pa’angá, pea ‘oku ou tui mahalo ko e ki’i lave ko eni ‘oku fai atú, ko e fakakinikini atu p , he neongo foki ‘oku ‘i ai e ha’a vavanga he ...

<006>

Taimi: 1450-1455

Lord Tu’iha’angana : ..’ekon mika mo e fiká kae fakalavelave atu p motu’a ni he ngata’angá p ‘oku t atu kitu’a, pea tukunoa’i p , pea kapau ‘oku ‘alu atu ‘i loto, pea toki fai mai hano fakama’ala’ala mo ha.. Sea, hang p foki ko e me’a ‘a e Minisit Pa’angá, ko e ... neongo ko ‘ene fakalea ia hono fakah mai ‘e he Pule’angá, ko e Patiseti Palanisi eni, pea ‘i he taimi tatau p , ‘oku ne to e fakahoko mai p ‘e to e lava p ia ‘o ui ko e *Budget Deficit*, mai mo hono ‘uhinga. Pea ko hono tolú ‘oku ne peh , ‘e to e lava p ia ‘o toe peh ko e Patiseti Hafekasi. Konga ‘oku palanisi, pea kongá ‘oku *deficit*. Kai kehe, ko e h p ‘a e patiseti ko ‘e ‘alu atu ai, h atu ai e fakahoha’a ‘a e motu’á ni, ka ‘oku ou tokanga ‘e Sea, hang p ko e ngaahi ‘atu e ngaahi feme’a’aki ‘i he ngaahi ‘uhinga kehekehe, ka te u lave p Sea, tukukehe’i p ‘a e kongá ko ia ki he fakalalakaká, ka te u lave p , hang p ko e ngaahi me’a ‘oku fai ki ai e feng ue’aki, ki he vahevahe ko , ivi ko ia e fonuá, pea mo a’u, ke ‘oua ‘e li’ekina ha tahá. Pea ko e ngaahi tafa’aki na’e ‘osi ‘oatu, ka te u ki’i ‘oatu ‘e au ‘a e tafa’aki ‘e taha.

Hang p Sea ko ‘oku ke mea’í he fakamatala ‘a e ‘Eiki Minisit Pa’angá, ivi ko fonuá ‘oku t nakí, mei he Tuté, mo e CT mo ‘etau totongi tukuhaú, mo e totongi e ngaahi s vesi ‘a e Pule’angá, ‘oku ‘i he 360 tupu, p ko e 300 tupu miliona. ‘A ia ‘oku mei a’u ki he peseti ‘e 53, ‘a ia ko hono vahevahé eni Sea. Ko hotau iví, ko e ivi ia e fonuá, ‘oku tau t nakí, pea tau toki t naki mai leva he tafa’aki ‘e tahá ‘a e ngaahi tokoni mai ki he’etau patiseti. Kai kehe Sea, mei a’u ki he peseti ‘e 53, ‘a ia ko hono vahevahe ia e ivi e fonuá, ‘oku ‘alu ia ki he v henga, ki he fo’i kulupu ko eni ‘oku ui ko e kau ng ue fakapule’anga, pea kau ai mo kitautolu Fale Alea ‘o Tonga. Ko u tui p ‘oku ‘osi mea’i ia ia ‘a e tokolahi e kulupu ko eni. ‘Ikai ke u ma’u pau ki ai, kae mahalo p ‘i he toko lau afe. Fai foki ‘a e fakam l ia hang ko e ngaahi tafa’aki ‘e taha ko e ngaahi pisinisi ‘a e

Pule'angá, 'oku nau hoko e fakang ue'i e konga 'o e kakai e fonua. Pea ko e toengá leva, 'oku fai e fakam l ki he ngaahi siasi kae 'uma' 'a e ngaahi pisinisi taautahá, 'oku nau fakang ue'i 'a e toenga 'o e kakai 'oku ma'u ng ue he fonua ko eni. Pea 'oku mahino p pea 'oku 'i ai mo e kakai, 'oku 'ikai ke nau ma'u ha faingam lie ke ma'u ng ue. Pea 'oku mahino leva ko e peseti ia 'e 53 'o 'etau iví 'oku 'ave ia ma'a e v henga 'o e kulupu ko eni. Pea ko e peseti 'e 47 'a ia leva 'oku fa'a taku he Falé ni ko e *operation* 'a hono fakalele e ngaahi Potung ue, ke s vesi ki he kakai. Pea 'oku mahino p ia he ngaahi ta'u kuo maliu atú, mahino p ia kia Hou'eiki mo e kakai e fonuá, 'e 'ikai ke tau fakatatau kitautolu ki he ngaahi fonua 'oku tu'um lie ange. Ko e ki'i pa'anga p eni 'oku toenga ke fakalele 'aki 'a e Potung ué ke fai 'a e s vesi ko eni ki he kakai. 'I he ngaahi ta'u ko ení, pea 'oku fai p 'a e fakam l ki hotau iví p , ko e ivi p fonuá 'oku fai'aki e ...

Kae hang p ko eni ko e me'a ko eni ko 'oku 'i ai e me'a 'oku ou tokanga ki ai Sea, pea kapau 'oku lolotonga 'i he Patiseti lolotongá p pea mo e Patiseti ko eni ha koko maí, pea kapau 'oku lolotonga 'i ai p , ka ko e poini 'eku fakamalangá, ke toe tokanga makehe ki ai 'a e Pule'angá, ke faka'ai'ai 'a e tafa'aki ko ia. He ko e tafa'aki ia ko 'e a'u kotoa ki ai. 'A ia ko e me'a ko ení, 'e a'u p ki he tokotaha kotoa p Sea, pea 'oku ou 'ilo ki he ng ue ko ia 'a e Pule'angá, 'oku mahu'inga ke fakatokanga'i, he 'oku ai e ngaahi me'a 'oku tau fekau'aki p ki ai, pea .. Ka ko e me'a ko eni fekau'aki, 'oku ou tui 'e a'u ki he tokotaha kotoa p , peseti 'e 99 mei 'olunga ki lalo e fonua. He neongo 'a e *fundamental analysis* mo e h fua mo e h fua, 'alu hake hiki e tupu 'a e 'ekon mika peseti 'e fiha, ka ko e h 'a e me'a 'e h mai aí, te 'etau ongo'í, ...

<008>

Taimi: 1455-1500

Lord Tu'iha'angana: ...n ongo k toa h , ngaahi me'a koa, k ko e me'a ko 'oku a'u mai k tautolú, ko e me'a ia ko te tau ongo'i ko p 'oku tupu p 'ikai, 'a e ngaahi fu'u mata'i fika ko eni 'oku fai hono fakalau.

Pea ko e me'a ia ko 'oku ou t kanga ki ai Sea, ko e tafa'aki ko eni 'e a'u ki ai ko eni 'a e vahevahe ko eni, pea 'ikai to e ta'ea'u ki ha taha. Ko e tokotaha k toa p 'i he fonuá ni, n ongo ko e ngaahi me'a k toa p , ko e a'u p ki he ngaahi kulupu mo e h fua. K ko e me'a, ko hotau tufakanga 'oku 'omai 'e Sihova k na'á ne fa'u kitautolu, kuo pau ke ma'u me'atokoni 'a e tokotaha k toa p . Pea ko e tafa'aki ia ko 'oku ou fakahoha'a atu ai. Kapau 'oku lolotonga ng ue p ki ai 'a e Pule'angá pea 'oku fiema'u ke to e fakam mafa'i ange. Pea h ng 'oku h mai ko 'i he feme'a'aki he taimí ni, 'oku anga f f hono pule'i. Toki fakatonutonu mai au Minisita Leipa, té u 'oatu p fakat t ko ení, 'uhinga he ko e me'a ia 'oku 'inasi ai 'a e konga lahi 'o e fonuá.

Tokanga h 'oku 'ikai pule'i ai totongi moa 'e he K miti Pule Fe'unga (*Competent Authority*)

Tau fakat t 'aki 'a e moá p 'oku 'i he *competent authority* ko p 'ikai, Minsita Leipa, kaikehe, kapau ko ia. Ko e h me'a 'oku 'ikai ke lava ai 'o *control* 'a e moá ke h ng ko hono *control* 'e he *competent authority* 'a e m mo e loló kae tuku ke fa'ifa'iteliha p h p ia. T ko 'oku 'i he *competent authority*, kae tataha p ia ki lalo 'o 20 pea lele hake p ia he m hina 'e tolu ko ení 'o

60, faing fua 'aupito. Ko hono *control* ko 'o e loló mo e m , he ko e 'u vaká 'oku tau mai p 'i uafu h pea 'oku fekaukau'aki p 'u ... Ko e h me'a 'oku p h ai? K p h atu *competent authority*, 'e fiha 'a e moá 'o lele ai p ai, k toki hiki pea toki hiki pea toki holo pea holo.

Ko 'eku fakat t ia Sea ki he me'a ke t kanga m kehe ki ai 'a e Pule'angá, he ko e vahevahe eni ia hotau iví. Ko e peseti 'e 53 ia ko e vahe ia pea mo'oni p 'oku 'alu ki h , peseti 'e 47 ke *operate* 'aki 'a e 'u me'a 'oku me'a. Pea tokanga'i mu'a, ko e me'a eni ia 'e a'u fakal kufua ki he kakaí k 'oku ou fakat t 'aki moá, pea té u toki fakahoko atu p ki ai mo e ngaahi koloa 'oku fekau'aki hangatonu, 'ikai ke to e kalo h taha ia mei ai, tokotaha k toa p , Feitu'ú na, motuá ni, hou'eiki fonuá mo e kakai fonuá, kuo pau p ke tau ma'u 'etautolu h ki'i me'i moa, me'i suka, me'i mahoa'a, 'ikai ke to e kalo h taha ia mei ai k tau mo'ui.

Pea ko e fakahoha'a ia 'a e motuá ni Sea, p ko e h he 'u Patiseti Palanisi ko ení mo e Patiseti *deficit* mo e Patiseti hafekasi 'e h atu ai 'a e fakahoha'a 'a e motu'á ni ke to e pou pou ke a'usia ke a'usia, 'oua 'e li'ekina ha taha, tau tatau p 'i he a'usia, pau ke ma'u me'atokoni 'a e tokotaha k toa p , ke tokanga kina 'a e tafa'aki ko ia Sea.

Fehu'ia Kautaha Satelaite Pule'anga ke fakaa'u e ako ki he ngaahi 'otu motu

Faka'osi p Sea ko e 'uhingá, 'oku 'i ai p 'eku ki'i fehu'i ki he Minisita Pa'anga, na'e kau p 'a e 'u me'a ko ení 'i he'ene ngaahi fakam langa ko eni he 'ahó. 'Oku 'i ai 'a e kautaha satelaite 'a e Pule'angá pea ko 'eku ma'u p 'aku, te'eki ké u fu'u ma'u pau ki ai. Ko hono puipuitu'á, 'oku tau *cable* foki he taimí ni p ko e h , ke a'u satelaite ki he 'otu motú. Ko e 'uhingá ke fakalakala aká mo e mo'uí. Sea, ko e me'a p ia kuó u fehu'í, f f taimí ni? Ko e motu k toa p 'i Ha'apai, kuó u tui 'oku p h p mo Vava'u. 'Oku lolotonga a'u p 'a e fai fatongia 'a e ongo kautaha telefoni he taimí ni ki ai. 'Oku 'initaneti mai p 'a Fonoí, Tungua, 'O'ua, 'Uiha, Ha'ano. Ko e kehekehe p ia mahalo he *signal* mo e me'a, p 'oku vave p 'oku tuai, k kuo nau 'osi a'usia p ia 'enautolu. Ko e tu'unga faka-ako 'i he ngaahi 'otu motu ko 'oku 'ikai ke a'u ki ai 'a e satelaite ko e 'uhinga ko e akó ...

Sea K miti Kakato: 'E 'Eiki N pele, te tau ki'i m l l ai ka ke toki hoko atu he'etau foki maí.

(Na'e m l l heni 'a e Fale)

<000>

Taimi: 1515-1520

S tini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea K miti Kakató. (Veivosa *Light of Life* Taka)

Sea K miti Kakato: Hou'eiki mou ki'i fakama'ama'a atu. Te tau hoko atu 'etau 'asenitá ke faka'osi mai 'e N pele Fika 1 'o Ha'apai.

Tokanga kei faifatongia lelei ongo kautaha fetu'utaki ki motu kuo fokotu'u Kautaha Satelaite Pule'anga

Lord Tu'iha'angana: M l Sea. Tapu mo e Feitu'ú na kae 'uma' e Hou'eiki e K miti Kakato hang p hoko atu p he me'a na'a ku lave ki ai 'anenai 'a e h mai ko eni he me'a e Minisit Pa'anga 'oku fokotu'u p ko e h hono fakaleá he Pule'anga ko e k miti p ko e h satelaite ko e 'uhinga ko e ngaahi, ke fai 'omai e fetu'utaki fakasatelaite. Pea ko e 'uhinga kau e ngaahi 'uhinga 'oku 'omaí ke fakalalakaka ke a'u ki he fanga ki'i motu iikí 'a e akó mo e mo'ui. Pea hang p na'a ku lave ki ai 'anenai Sea kuo 'osi fanga ki'i motu 'o Ha'apai ko u tui peh p mo Vava'u kuo 'osi fakahoko lelei p he ongo kautaha telefoni ko he taimi ni 'o a'u ki ai e fetu'utaki ko 'a ko 'o e tau peh 'o e 'init neti tukukehe e 'u telefoni kuo 'osi lele lelei p he fanga ki'i motu. Pea kapau ko e 'uhinga ki he tu'unga fakaako Sea ko e tu'unga ko akó 'i he fanga ki'i 'otu motu iikí hang ko Ha'apai ko e lautohi Pule'anga p Sea. Ko N muka p 'oku 'i ai e kolisi 'e taha ai pea ko e meimei ko e ngaahi kolisi 'a e Pule'anga mo e ngaahi siasi 'oku tu'u p ia he motu lahi 'i L fuka.

Ko e Vava'u 'oku, ko e lave'i he motu'a ni tatau mo Vava'u ko Vava'u ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha kolisi ia ha ki'i motu. Ko e ngaahi kolisi 'oku tu'u p ia he motu lahi 'oku 'ikai ke u lave'i p ko e h e hingoa 'enau motu lahi ka 'oku k toa p ai ' kolisi ko 'o Vava'u. Ko ia 'a ia ko e me'a ko ki he a'u e fakatekinolosia ko e taimi pea ko e 'a ia ko e tu'unga ko 'oku 'i ai e akó he fanga ki'i motu e lautohi Pule'anga peh 'oku kei lele lelei p potung ue 'a e polokalama ia e Potung ue Akó leti . 'A ia 'oku tau sio atu fe'unga p ia 'i he, ke fe'unga p ia he'ene ako'i e f nau 'i he l soni leti hang 'oku ke mea'i Sea. Tukukehe e tu'unga mo'ui lelei ia 'oku 'ikai ke u fu'u ma'u au p ko e h e ngaahi me'a fakatekinolosia 'e 'ave he satelaite ki motu fekau'aki mo e mo'ui lelei. 'E toki me'a mai ai 'a e 'Eiki Minisit Mo'ui ia. Kae kehe ko 'eku 'uhinga p au fakama'ala'ala 'a e tafa'aki ko iá ki he 'uhinga ke to e 'ai satelaite 'oku lolotonga fakahoko lelei p s vesi ko iá he ongo kautaha telefoni 'i he lolotonga ni.

Taha p me'a na'e me'a ki ai e 'Eiki Minisit Pa'anga ko e ma'u fakama'ala'ala mai 'asi hake mo e pa'anga 'e lau kilu ko e tokoni ki he A3Z. Sea 'oku, kole p au ke to e fakama'ala'ala mai p ko e tokoni ki he h p ko e fakalelei. Hang kiate au ko e fakalelei'i 'enau me'ang ue p ko e, ka 'oku 'ai p au p ko e fakalelei'i e me'ang ue p ko e fakah ki he *operation* he ko e 'uhinga ko e ngaahi me'a ia ne fai ai e t langa he ngaahi ta'u maliu atu Sea fekau'aki mo e fakalele, peh na'e fakalele 'oku lele mole p pe ko e h pea 'oku peh 'e liliu e *management* mo e h fua e fakalele he kautaha ko ení te nau lava p 'o fakahoko 'enau ngaahi fakamole kae fakama'ala'ala mai mu'a k taki kapau 'e lava 'o fakama'ala'ala.

Fakam 'opo'opo Sea hang p na'a ku lave ki ai kole p mu'a hang ko e poini ko na'a ku lave ki ai talamai p kiate au ke fakam l ki he 'Eiki Minisit T naki Tukupau ko e 'uhinga he ko e kongala lahi 'o e ivi 'o e fonua pa'anga ko 'oku t naki ko e ivi e fonuá ko e t naki ki he'ene potung ue 'i uafu mo mala'e vakapuna pea 'oku faka'ofa 'aupito si'ene me'a maí 'oku tu'u e taimi ni 'oku toe e 19 miliona ka 'oku mahalo ko e angam heni p ia ka ko u kole p 'Eiki Minisit na'a 'oku ke hanga mai mo ho kupenga ki he si'i konifelenisi homau siasí ke t naki ai 'a ho'o toenga he 'oku kamata tu'uta mai e ngaahi puhá mo e fanga ki'i uta ki he konifelenisi he uike ni 'o fai atu ki he uike kaha'u ke, pea mo e kole p mu'a fakam hino mai mu'a 'Eiki Minisit Leipa ke me'a mu'a ki he kakai e fonua ke 'ai ke lava he 'ikai ke ta'elava ke pule'i e moá ke 'oua te nau to e fa'ifa'iteliha peh 'o lele ki lalo ki he 20 lele hake ki he 60 pehepeh p neongo ko e fu'u uta tatau p . 'Ai ke *control* hang ko e m p ko e *assess* fakakuata pe ko e h pea mou fanongonongo mai. Hang p ko e lolo he ko e moa ko e ma'u'anga me'atokoni lahi taha ia p seti lahi e fonua.

Taimi: 1520-1525

Lord Tu’iha’angana: ... pea ‘oku tonu ke mahu’inga tatau p ia mo e m mo e loló. Ka hiki fanongonongo mai. Hou’eiki mo e kakai e fonua ‘e hiki e moá mei he pa’anga ‘e 20 ‘o pa’anga ‘e 22 p pa’anga ‘e fiha p ‘e holo ka ke me’a mai angé p ‘e lava kae ‘a e ki’i me’a ko ko u fakahoha’a atu aí ke *control* peh . ‘UHINGA he ‘oku tatau p he ko ena kuo ‘osi fakah ki he lisi ko ena ‘o e ngaahi koloa ‘oku pule’i. Pea ko ia p ‘a e fakahoha’a Sea fakam l atu ki he Pule’anga mo e ki he kakai e fonua pea ko e anga p ki’i fokotu’u fakakaukau ko ia. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l N pele Fika l ‘o Ha’apai. Ko e ngaahi me’a ‘oku me’a ki ai e Hou’eiki N pele fika ‘uluaki ‘o Ha’apai fekau’aki pea mo e kole *fund* ‘a e *TBC* fakafuofua koloa, ako mo e satelaite. Kau Minisit mou me’a mai tahataha fekau’aki mo e fiema’u ko ení.

‘Eiki Minisit Ako: Tapu mo e Sea ‘o e K miti Kakató peh ki he Hou’eiki ‘o e k miti ‘eiki ni. Ko e fie fakama’ala’ala p ‘o hang ko e me’a ko eni ‘a e Fakafofonga N pele mei Ha’apai ‘o fel ve’i mo e satelaite ki he ngaahi lautohi. ‘Oku lolotonga ‘i he Niuatoputapu na’e lava ‘a e fatongia ki hono fokotu’u ‘enau ‘init neti pea ‘oku nau mahalo p ‘oku nau ‘osi fakahifo ‘i Niuafou he taimi ni. Pea ko e ngaahi ‘otu motu ‘e feinga ke ‘i ai ha ngaahi satelaite ki he ngaahi fetu’utaki koe’uhí ‘oku ‘i ai e taimi ‘e ni’ihi ‘oku puke ‘a e kau faiako ia faiako p ‘e taha hang ko Lape, ko Taunga. Puke faiakó ia pea ko e me’a leva ‘e fai ‘e ‘alu atu leva ha taha mei fonua lahi pea ko e ‘alu ‘a e tokotaha ko iá mei fonua lahi ‘e ‘i ai ‘ene TA ‘ana. Pea taimi ‘e ni’ihi ‘oku fa’a t mui atu ia p ‘oku kovi e magari he ‘ikai ke fai e ako ia. Ka ko e ‘uhinga p ia ‘e ‘Eiki N pele hono fakahoko hono ‘ai ko satelaite kapau ‘oku faiako ‘e ua ka ‘oku puke e tokotaha ia pea faiako atu p mei fonua lahi ke fai hono ako’i ‘o e f nau. Pea ‘ikai ke ngata aí ko e ‘uhinga ko e puké ‘ikai ke ngata aí hang ko eni ko ha fa’ ‘oku ne ma’u ha fakakoloa ‘i hono m nava ‘e m l l ia mei he akó. Pea ko e ‘uhinga ia ‘oku fai ai e ...

Lord Tu’iha’angana: Sea ko e ki’i fakatonutonu p ki he Minisit . ‘E Minisit ko e polokalama satelaite p ena ia ‘a e Potung ue Akó p ko e ‘uhinga ko e satelaite ko eni ‘a e Pule’anga kautahá he ‘oku hang kiate au ko e me’a ko na’e me’a ki ai ‘a e Minisit Pa’anga ko e kautaha satelaite ke nau ‘omai e fetu’utaki satelaite tau lolotonga *cable* foki taimi ni ka ‘oku hang kiate au ko e ‘uhinga ke ‘ai mo e satelaite. Ka ‘o kapau ko e *project* ...

‘Eiki Minisit Fefakatau’aki: Sea ka u ki’i tokoni atu.

Lord Tu’iha’angana: P ena ia ‘a e Potung ue Ako ‘oku mou ‘o fokotu’u ko eni na’e ‘osi lelei ko eni ngaue’aki ‘e *USP* kimu’a mo e ngaahi polokalama peh . ‘Oku kehe p ia mei he kautaha satelaite ko eni na’a ku lave ki ai.

‘Eiki Minisit Fefakatau’aki: Ka u ki’i tokoni atu.

‘Eiki Minisit Ako: Ko ia ko e, sai p kae toki tuku ki he Minisit ka u faka’osi atu ai leva ia ka u faka’osi atu ai leva pea ‘ikai ke ngata ai ka ‘oku to e tokoni ‘a e satelaite ki he fekumi ‘a e faiako pea ‘ikai ngata aí ka ‘oku fai atu mo e ngaahi fetu’utaki mei motu lahi. Fiema’u e ngaahi fakamatala ‘i he m hina kotoa p ke ‘omi pea ‘oku ‘i ai mo ha ngaahi me’a he ‘ikai ke to e folau

ha taha mei Neiafu ki Lape ko e fetu'utaki atu p ke vave 'a e ngaahi fetu'utaki ka u tukuange au ki he Minisit ko ke ne hanga ia 'o fakahoko atu. M l .

Tali Pule'anga ko e fokotu'u 'ene Kautaha Satelaite ke fakaa'u fetu'utaki 'initaneti ki motu

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: M l 'aupito 'e Sea e ki'i faingam lie ko eni. Tapu mo e Feitu'u na kae 'uma' e Hou'eiki M mipa. Na'a ku fie kamata he totongi e moa kae tuku mu'a ke u hoko atu e f me'a'aki ko eni 'i he satelaite. Sea ko e satelaite ko e me'a fakatekinikale ia. Ko e makatu'unga ko p ko e *fundamental* 'o e makatu'unga 'o e tu'utu'uni ko ia koe'uhí ke 'oua na'a li'ekina ha taha. Sai tau peh 'oku 'ikai ke 'i ai ha k lisi ia 'i L fanga p ko Tungua ka ke manatu'i 'oku 'i ai e kalasi 'uluaki ia 'a e ako Pule'anga 'alu 'o a'u ki he kalasi 'oku fai mei ai e sivi. Ko e tu'unga ko 'oku tau 'i ai mahalo ka 'i ai ha f nau 'e toko 28 ko e faiako tatau p 'oku ne ako'i kotokotoa e kalasi 'uluaki ki he kalasi ono. Sio ki he lavea 'etau f nau ka koe'uhí 'oku nau si'i 'i motu. Koe'uhí ko e kehekehe 'o e silapa 'o e kalasi 'uluaki pea 'oku hang ia hano langa ha fale ke 'ai e fakava'e ke lava. 'Alu hake ki he ngaahi t liki kehekehe ke ma'u. Ke ma'u e fo'i ha'amo ko eni 'oku tau ui ko e *numeracy mo e literacy*. He 'ikai ke tau kei pae e kakai mo e f nau ko eni 'o ako'i p ha fo'i loki ako 'e taha koe'uhí ko e t nounou ...

<002>

Taimi: 1525-1530

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: ...fakafaiako, p ko e t nounou 'a e tekinolosia. Fika ua, 'oku mo'oni 'aupito p ia 'oku 'i ai 'a e polokalama ia 'a e l ti , k ke mou manatu'i ko e f nau he 'ikai ke ako'i fakataha 'a e kalasi 'uluaki ki he kalasi ono.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea k taki.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu Minisit .

Siaosi Sovaleni: Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakato. 'Oku ou tui p 'oku mea'i p 'e he 'Eiki Minisit ko e Minisit *MEIDECC* eni 'oku ne mea'i lelei p . Ko e k toa 'o e 'otu motu ko eni 'oku ou tui ko e fakatonutonu ...k taki k ke me'a ki lalo.

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: 'Ai koe ko e me'a ia 'a e Sea. 'Ai koe!

Sea K miti Kakato: Me'a hifo Minisit kae me'a mai 'a e Tongatapu 3.

Fakatonutonu kuo 'osi a'u fetu'utaki ki he ngaahi 'otu motu

Siaosi Sovaleni: M l Minisit talangofua ki he Sea. Hang p ko e me'a na'a ku lau ki ai 'anenai Sea, ko e ' 'otu motu ko eni na'e me'a ki ai 'a e Minisit , nau 'osi ma'u p *internet*, nau 'osi *Facebook*, ko e me'a eni ia ke 'ai ke 'ai ha ki'i senit ai 'ai mo ha komipiuta ai, 'osi ma'u 'e nautolu 'a e fetu'utaki, 'e ha'u leva eni 'a e me'a ko 'oku lau 'e he Minisit , hang ia ko ha me'a fo'ou, 'osi 'i ai p fanga ki'i *cyber café*, 'a ia ko e tau tali p eni ke toki 'i ai ha fakamatala 'i he Potung ue ko eni 'a e 'Eiki Minisit ki hono fokotu'u ko eni 'a e kautaha ko eni, ka ko e 'uhinga p ke

fakatonutonu ke 'oua 'e lohiaki'i 'a e kakai, 'o peh 'oku te'eki ai ke a'u 'a e fetu'utaki ki he ngaahi motu ko eni, ko e fakatonutonu ia Sea, m 1 .

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: M 1 Sea. Sea ka u ki'i tokoni atu mu'a he ko e fakatonutonu 'oku 'omai 'oku 'osi a'u p 'a e *microwave* ia ki he fanga ki'i feitu'u ko eni, pea 'oku 'i ai mo e *cable*.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu atu Sea.

Sea K miti Kakato: 'To, me'a mai.

Siaosi Sovaleni: 'Ai p ki he Minisit ke fakafaikehekehe'i 'a e *microwave* mei he satelaite, *microwave* eni 'a e fanga fu'u taua 'e lava p 'o *broadcast* hangatonu, kapau p te ke fiema'u ke fakamatala atu ko e satelaite 'oku ha'u hangatonu ia mei he *satelaite*.

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: Sea ko e 'uhinga ia 'eku fakamatala atu ...

Siaosi Sovaleni: 'Ikai na'a ke peh mai *microwave*

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: ...ko ene 'oatu ke fakafaikehekehe'i 'a e *microwave* 'oku fai ai 'a e fetu'utaki 'a e ngaahi taua, kau ai ke a'u atu, 'ai mai koe ka u fakamatala atu.

Sea K miti Kakato: 'E Minisit pea mo Tongatapu 3 ko e poini 'a Tongatapu 3 'oku 'osi lava lelei p 'a e ngaahi polokalama ia ko eni 'i he ngaahi ma'u'anga ivi ko eni 'i he taimi ni. Ko e me'a ko 'oku 'omi 'e he Minisit ke ke fakamatala mai Minisit p ko e h 'a e me'a 'oku hoko.

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: M 1 'aupito Sea ka u hoko atu. 'Oku ou mea'i lelei p 'a e kehekehe 'a e *microwave* mo e satelaite, ka u ki'i tokoni atu mu'a. Ko e totongi ko 'o e satelaite 'oku pa'anga 'e \$265 'Amelika ki he fo'i kikapaiti (*Gigabyte*) 'e taha, ko e totongi ko eni 'oku mau ma'u 'i he satelaite ko eni ko 'o e *dealer* 'oku mau 'ai 'oku pa'anga p 'e \$64. 'Oku makatu'unga 'a e *usage* p ko e ng ue'aki 'o e *internet* mo e voliume, 'i he holo 'a e fakamole ki lalo. Ko e totongi ko 'a e ongo kautaha ko eni 'e ua, taha 'a e Pule'anga, taha 'a e *private, Digicel*, ko 'enau totongi ki he *internet* ki he motu'a ni 'oku mamafa, pea 'oku fiema'u ke *connect* 'a e *fiber* ia ki he satelaite ke 'alu hifo hangatonu mei 'olunga ki he fo'i *disc*.

Siaosi Sovaleni: Sea ko e ki'i fakatonutonu atu...

Sea K miti Kakato: M 1 . Fakatonutonu.

Tokanga Tongatapu 3 ha'u kautaha satelaite ma'ama'a ange ia he ngäue'aki fetu'utaki keipolo

Siaosi Sovaleni: 'E 'Eiki Minisit ko e *price* ko ena 'oku ke 'omai \$64 US ki he *mega*, 'e ma'ama'a ange ia 'i he *fiber*.

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: 265 ma'ama'a ange ia kapau te ke lava 'o fai 'a e fo'i fika ko ia.

Tui Tongatapu 3 ha'u Kautaha Satelaite Pule'anga fe'au'auhi mo e *TCC & Digicel*

Siaosi Sovaleni: 'Ikai 'uhinga ho'o holo hifo ko eni ki he lau ko eni ki he me'a, ko e me'a mahu'inga hení 'Eiki Minisit he te ke ha'u leva koe 'o fe'auhi mo e *TCC* mo e *Digicel* 'oku nau 'osi a'u p kinautolu ki ai, 'oku ou kole atu p au Sea, tuku p ki he 'Eiki Minisit , 'ikai ke lava 'o fai ha fakafekiki heni mole 'etau taimi, ke toki 'omai 'a e ki'i aleapau ke tau toki fai ha sio ki ai, m l 'aupito.

Taukave Pule'anga ke ma'ama'a totongi 'initaneti ke 'oua 'e li'ekina ha taha

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: 'Oku ou 'oatu foki heni 'e Sea 'a e makatu'unga ko 'oku fai ai ko 'a e ngaahi faitu'utu'uni, ko 'etau faka'amu ko eni ke ma'ama'a pea 'oua na'a 'i ai ha taha 'e li'ekina, sai, ko hai 'oku a'u ki Niua mo e Ongo Niua, f *TCC* mo e *Digicel* 'oku a'u ki ai, 'ikai ko ia 'oku nau faingata'a'ia kotokotoa.

Taukave Tongatapu 3 'osi atu pe ngāue'aki 'initaneti he ako ki motu

Siaosi Sovaleni: Sea te u 'ai ke u ki'i tali atu he 'oku 'eke mai, 'oku 'osi a'u lelei p *TCC* 'oku 'osi me'a atu p 'Eiki Minisit na'e fokotu'u ai 'a e ki'i satelaite 'oku lele mai ai 'a e 'apiako *high school*, ko e 'ai p ke fakatonutonu p ke tau talanoa p he mo'oni, m l .

Sea K miti Kakato: M l .

Taukave Pule'anga ke a'u 'initaneti he totongi ma'ama'a ange ki he kau faingata'a'ia

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: Sea ko e me'a ia 'oku feinga atu ki ai 'a e Pule'anga, 'oku mahino'i kiate au 'oku ne nofo ia 'o tekenaki mai 'a e kau pisinisi, mahino p kiate au ho'o poini, pea 'oku ou tali p 'e au ho'o me'a 'oku ke mahu'inga'ia ai. Ko e mahu'inga'ia 'a e Pule'angá ko eni 'i he kakai faingata'a'ia ke ma'ama'a ange pea a'u ki ai. Sai te tau talanoa leva ki he fo'i poini ko eni, 'oku fiema'u 'e he kakai 'enau kalasi taha ke ako'i nautolu 'i he telefoni. 'E anga f f me'a ko ia, 'e lava 'e he *TCC* mo e *Digicel* ...

<005>

Taimi: 1530-1535

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: ... pe to e kautaha, 'i Tonga ni 'o fai e ng ue ko iá, ka ko e Potung ue Akó p

Siaosi Sovaleni: Me'a ia 'oku talaatu ai ke tuku e tataki hala'i e Falé, kae 'uma' e kakaí. Ko e fakatonutonu Sea.

Sea K miti Kakato: Fakafofonga, k taki ka 'oku ke fie me'a ki 'olunga 'o fakatonutonu pea ke me'a mai ki he motu'a ni, pea ko au te u toki fakangofua ke ke me'a mai.

Siaosi Sovaleni: K taki Sea. Fakatonutonu Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

Taukave 'oku fakavalevale ke ngāue'aki fānau ako kalasi taha e telefoni ki he ako

Siaosi Sovaleni: Tapu mo e Feitu'u na, Sea. Tapu mo e Hou'eiki M mipa e Falé. Ko e talamai k eni 'oku fiema'u 'e he m tu'a 'o Tonga ni 'enau f nau kalasi 'uluakí, ke nau ng ue'aki e telefoní, 'oku fu'u fakavalevale 'a e fa'ahinga talanoa peh . Ko ho'o *data* mei f , 'Eiki Minisit ? Na'a mo e kakai *High School* 'oku 'ikai ke loto e m tu'a ke 'oange ha'anau telefoni.

Sea K miti Kakato: M l .

'Eiki Minisit Pa'anga: Sea, tapu mo e Feitu'u na, Ki'i kole p mu'a ke tuku ke talanoa 'emau founa ng ue 'amautolu, toki ha'u koe 'o 'ai ha'o founa ngaue ha 'aho. M l Sea.

Siaosi Sovaleni: Sea, sai p ke u ki'i fakatonutonu atu, 'Eiki Minisit . 'Ikai ke tonu ke tau tuku 'a e takihalá ke 'alu. Kapau 'oku 'omai ...

'Eiki Minisit Pa'anga: 'E Sea, 'oku te'eki ai ke 'osi atu 'emau fakamatalá, kuo ne talamai 'e ia 'oku hala p ia. Tuku ke mau talaatu 'emautolu, he 'oku lahi p mo e me'a ko . 'Oku lolotonga, koe'uhí ke 'ai p ke mahino atu e ngaahi me'a ko eni 'oku fokotu'utu'u h , ko e 'ai ke hiko 'a e veve ko iá.

Sea K miti Kakato: Fakafofonga k taki 'o me'a ki lalo.

Siaosi Sovaleni: 'A e kalasi 'uluaki, 'a e kalasi 'uluaki?

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: Sea, 'ai ka u hoko atu mu'a kae. 'Oku mahino kiate au ko Tongatapu 3, ko e 'uhinga 'ene malangá, ke 'oua 'e 'alu atu e Pule'anga 'o fe'auhi mo e kau pisinisi. Ko e me'a ia 'oku ke hanga 'o malanga'i mai he taimi ni. 'Ikai ko ia? Kae tuku e kakaí 'enau faka'ofá.

Siaosi Sovaleni: Sea, 'ai atu mu'a he 'oku 'ikai ke ne 'ilo 'e ia 'eku fakakaukaú.

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: 'Ikai 'oku ou 'ilo p he ko eni 'oku ke malanga mai ki ai.

Sea K miti Kakato: Sai Minisit kae me'a mai e Fakafofonga. Me'a mai, Fakafofonga.

'Eiki Minisit Polisi: Sea, fakamolemole kau ki'i tokoni atu p mu'a.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisit Polisi: Angalelei p , Sea, ko 'eku kole p 'a'aku ia. Ko hono 'uhingá p ko e taimí, ka kuo 'ohake 'e he 'Eiki N pele ko eni 'o Ha'apai 'ene me'a fakamalanga, 'a e kaveinga 'oku ou ongo'i 'e au ia 'oku tu'u telinga mai ki ai e kakai e fonuá. Ko e h e t kunga 'oku 'i ai e moá, h fanga he fakataspú, he ko hono taimi eni ia 'o'ona,, lahi e Konifelenisi, mo e ngaahi k toanga. Kole p 'e au na'a lava ke 'osi e, kae kolosi ki h 'oku fie fanongo mai e kakaí ki ai. He ko e Minisit Leipa 'oku Sea he *Competency Authority*, pea 'oku kau ki ai e motu'a ni, Sea,

m 1 .

Sea K miti Kakato: Minisit , me'a mai p ho'o taumu'a 'oku ke fakahoko, kae hikihiki 'a Tongatapu 3, pea ne toki hanga 'e ia 'o 'omai.

Tali Pule'anga ki he tokanga ke pule'i totongi puha moa 'e he Pule Fe'unga (*Competent Authority*)

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: M 1 . Ko ia, 'Eiki Sea, ka u ki'i tokoni atu mu'a'i he moá. Ko e fakamalanga ko na'e fai 'e he Hou'eiki mei Ha'apai, na'a ne fakamalanga mai he p seti 'e 53 'o e vahe 'a e kau ng ue, pea na'a ne peh ko e fiema'u vivili ia ko e moá, kuo 'alu ia 'o pa'anga 'e 67, Sea. Pea ko e fiema'u vivili ko iá 'oku ou fie tokoni atu p , pea 'oatu ai p e tali ko ení. Koe'uhí ko e kau ng ue, he ko e Pule'angá ko hono fatongi ko hono *provide* e s vesi, 'o fou atu 'i he kau ng ue ke ma'u 'e he kakai ha lelei. Ko e moá, 'oku pa'anga 'e 37 'a hono totongí. Kae tuku ke u fakamatala atu ke mahino. 'Oku 'i ai 'emau kau ng ue ko e ki'i Potung ue 'oku 'i ai 'a e taki ng ue ai mo 'ene ki'i kau ng ue, 'oku nau nofo 'o siofi 'a e ' me'a ko ení, kau ai e loló LPG, kau ai e ...,kau ai e moá. Ka u talanoa p mu'a ki he moá. Ko e taimi ko 'oku 'omai ai e puha moa mei 'Amelika, p ko Nu'usila, 'oku 'i ai hono totongi e puha moá. Pea ko e fakamole kotokotoa p 'ene ha'u he fo'i *valley chain* ko iá, 'oku t naki. Kau ai e vaka, ko e tute, ko e CT, 'o faaimai 'o a'u mai ki Tonga ni. 'I he m hina kuo 'osi, na'e 'omai 'e he ngaahi kautaha ko eni 'a e ngaahi koniteina moa lahi 'aupito 'aupito, taki 20 atu e ni'ihí, 30 atu e ni'ihí. Pea ko e taimi ko 'oku 'omai ai e moá, 'oku 'i ai p ko ha fa'ahinga koloa p .

Founga ngāue 'a e Potungāue ke mapule'i 'aki totongi 'o e moa

'Oku'i ai e ki'i founga ng ue 'e ua, 'a ia 'oku mau ng ue'aki. 'Uluakí, te mau sio ki he fo'i fakamolé, pea te mau fakangofua atu p ha'o peseti ki ho'o *wholesale* pea mo ho'o to e ki'i peseti ki ho'o *wholesale*, ki ho'o *retail*, pea ko e ngata ia ai, pea ko e ki'i *formula* eni kapau te mou fiema'u ke u *send* atu kia kimoutolu, 'a e fo'i totongí. 'A ia 'i he ' koniteina moa na'e 'omaí, na'e ngataia he pa'anga 'e 37. Sai, he 'ikai ke to e 'ova ho'o fakatau atu e puha moa 'i he pa'anga e 37. Ko e h e me'a na'e hokó, na'e ng ue 'a e founga 'e taha 'oku mau 'uluaki ng ue'akí, 'a ia ko e fe'au'auhí. Ka lava 'e he fe'au'auhí 'o holoki 'a e fakamole ...

<006>

Taimi: 1535-1540

'Eiki Minisit Fefakatau'aki : ... 'o e moá, pea 'oku mau tukuange e founga ng ue ko iá ke lele. Ka faifaiange pea 'osi pea hiki hake, pea 'oku 'ikai to e lava ha fe'au'auhi, he 'ikai toe 'ova ia he pa'anga 'e 37. Ko e founga fe'au'auhí. Na'e fe'au'auhi 'a e ngaahi kautaha ko ení 'o a'u ki he pa'anga 'e 20 ki he puha moa. Ko e totongi totonu ke ma'u p ha ki'i tupu fe'unga 'a e ngaahi kautaha ko ení, na'e pa'anga 'e 37, na'e 'i ai p 'a e ki'i s niti 'oku nau ma'u, fe'unga p , kae fakafuofua'i p . Pea ko e pa'anga 'e 20 ko iá, na'e lele 'enau fakamolé, pea ha'u 'a e ki'i motu'a mo e finemotu'a muli, 'o tangi ange 'i 'ofisi kiate au, pea u peh ange, ko e h e me'a lahi 'oku hoko. Talamai 'e ia, Minisit , ko e fo'i mole ko eni 'a mautolu he hifo 'a e moá pa'anga'e 20, na'e 2 miliona e mole. Pea ne fakah mai e *bill* e 'uhila ko e ngaahi fakamole kotokotoa p . Pea

ko u peh atu, ko ho'o fiema'ú ke h ? Talamai 'e ia, k taki 'o ki'i tukuange mei he 37, ke mau lava m nava ke mau t naki mai 'a e mole 2 miliona.

Hou'eiki na'e 'ikai ke u tali e fokotu'utu'u ko ia. Ko u talaange, te mou fe'auhi 'o holo pa'anga 'e 20, pea ka 15, me'a ia 'amoutolu. Ka 'o kapau 'e 'alu atu ki ha tu'unga kuo mou hiki, mou moutolu 'o fekaukau'aki ke mou hiki 'e 'ikai ke to e 'ova ia he pa'anga 'e 37. Sai, koe'uhi ko e fo'i ha'i ko iá, na'e 'i ai e ni'ihi, kole fakamolemole ki he ni'ihi ko ia 'oku nau fai e ng ue ko ení, na'e 'i ai e ki'i ni'ihi ia na'a nau hanga 'enautolu ia hang ko e me'a ko ia 'a e N pele mei Vava'ú, na'a nau hanga 'enautolu ia 'o puke 'a e moá, 'o 'ikai ke tukuange mai kitu'a, koe'uhí ke 'osi e moa 'a e tama ko , kae toki hiki ia 'o 'alu ki he tu'unga ma'olunga 'aupito. Ko e founa ia na'a nau fai.

Sai, ko e taimi ko ia na'a nau ha'u aí ko u talaange, loka 'oua 'e to e mavahe. Ko e h 'a e me'a na'e hoko ki he ngaahi kautaha ko ení? Koe'uhi ko hono fakahoko 'e he Pule'anga hono fatongiá, na'a nau hanga 'o toe 'ave 'a e ' koniteina na'a nau fakakaukau te nau hiki ki 'olungá 'o 'ave ia ki ha feitu'u kehe. He ko e 'uhingá 'e 'ikai ke to e mavahe ia. Sai, 'i he taimí ni kuo ha'u ai e uta fo'ou ki Tonga ni, pea 'oku 'ikai ke si'i k k 'a e k inga ko ení 'etau m tu'a Tongá mo si'i kakai mulí he ko u ma'u kotoa e 'inivoisí, hangatonu mei he kautaha na'e 'omai mei ai. Pea koe'uhí, ko e me'a ko eni 'oku mau sio ki aí, kuo hiki e moá ia 'i he fo'i ha'unga ko ení, mei he ma'ama'a ko 'i he ngaahi taimi kimu'a. 'A ia mahalo ko M eni na'e ma'ama'a aí, pea holo ai ko 'o pa'anga 'e 20. Pea ko e ngaahi koniteina moa ko ia 'oku 'omai mei 'Ameliká, 'oku ma'ama'a ange ia 'i he koniteina moa 'omai mei Nu'usilá. Ko e koniteina moa 'omai mei Nu'usilá, ka u hanga 'o ki'i lau atu hono ' fika.

'Amelika 'oku 'alu hake ia 'o pa'anga 'e 47 'i he fo'i *formula* ko ia 'oku mau ng ue'aki. Nu'usila, koe'uhi ko 'ene mamafa angé, pa'anga ia 'e 67, ka 'oku ou fie vahevahe atu k inga. 'Oku 'i ai mo e to e ki'i fo'i pau'u ia 'oku pehé ni 'a e fo'i pau'ú ia, to'o mai 'e koniteina moa ko na'e 'omai ia he 37, ke fakatau atu ia he taimí ni. K inga, 'oku ou hanga 'o 'ave 'a e kau ng ué, ke fakapapau'i 'oku 'ikai ke fai e pau'u ko ia. Pea ko e 'uhinga ia 'oku fakatau ai 'a e puha moa he taimí ni 'i he 67, ko e puha moa ia mei Nu'usila he 'oku mamafa ange ia. 'Oku 'i ai e ngaahi puha moa he taimí ni ko e puha moa ia mei 'Amelika, 'oku hiki ia mei he 37 ki he 47, pea ko e ngaahi makatu'unga hono ta'ota'ofi iá, koe'uhí ko e 'i ai e ki'i Potung ue, mo 'enau founa ng ue pea 'oku nau 'o sivisivi'i 'a e ngaahi me'a ko iá, ke 'oua na'a ha'u ha taha 'o hiki ha me'a 'o fu'u mamafa.

Lord Tu'ilakepa : Sea, 'Eiki Minisit ke u ki'i tokoni atu p ki he Feitu'ú na.

Sea K miti Kakato : Me'a mai 'Eiki N pele.

Lord Tu'ilakepa : Ko u lave'i p kuo ke ongosia he fakamatala lelei. Ko 'eku fakamanatu p ki he Feitu'ú na, kuo mau 'osi vakai'i 'a e me'a ko ena 'oku ne me'a ki aí. 'Oku lolotonga 45 p puha moá 'Eiki Sea 'i Tongatapu ni 'i he kautaha Tonga fakatupu koloa ko ena na'a ku lave ki aí *Cost Low*. 'A ia ko e puha moa 'e taha ki he tokotaha. Ka koe'uhí ko e lahi ko hono fakatauá, pea 'oku toi mai leva 'a e kau pisinisi kehe ia 'ia tautolu m tu'a Tongá, pea 'oku nau ta'ota'ofi leva 'enautolu 'a e founa. Kapau leva 'oku 'i ai ha'o putu, 'oku mea'i lelei p 'e he ongo m tu'a Tonga fakatupu koloa ko eni. Te na tukuange mai leva 'e naua ia, 'o lahi 'o fakatatau ko e 'ave ki he putú, 'i he fefalala'aki 'Eiki Sea, mo ha f mili 'oku fiema'u ke fai e tokoni ki ai.

‘E Minisit , ko e me’a ko ‘oku fai e tokanga ki aí, ko e tokotaha fakatupu pisinisi muli, ‘oku lolotonga, ‘a na’a ku lave ki ai ‘anenaí, ‘a na’a ne puke ‘a e ‘ koniteina...

<008>

Taimi: 1540-1545

Lord Tu’ilakepa: ... ‘oatu p ke t naki atu ki he Feitu’ú na ke ke fakatokanga’i. Talu ‘ene puke, ‘a ia na’e totonu ke kau ‘a e fo’i *storage* ko iá p ko e konit ina ko iá ‘i he ‘aho ko iá ‘i he pa’anga ‘e \$20 h ng ko e me’a ‘okú ke me’a ki aí. K ko e ‘uhí, ko ‘enau v faka-pisinisi, ‘a e fakatupu k loa ‘a e kau mulí, ‘oku m pe’e ‘a e konga tokolahi h fanga he fakatapu ki he ongo Tongá, ongo m tu’a Tonga fakatupu k loa ko ení ‘i he fonuá. Ta’ofi leva ‘e nautolu ia, ko e me’a leva ‘oku hoko, to e ‘unu ‘a e moá ki ‘olunga ‘a e ongo m tu’á ‘i he fakataua pea mo e me’a ko ena ‘okú ke me’a mai ki aí. H mai leva ‘enau moá ‘anautolu ‘a ia na’e totongi ‘i he pa’anga ‘e \$20. ‘A ia na’e ‘osi ta’ofi ‘e he feitu’ú na ke ‘oua ‘e to e ng ue ‘a e me’a ko ení, tu’unga, ko e ‘uhí ‘oku ‘i ai, mahalo p ‘Eiki Sea té u fakalea p ‘oku ‘i ai ‘a e tu’unga k k ‘i he fefakatau’aki ko ení ‘Eiki Sea.

Pea ‘oku a’u ‘oku ‘i ai mo e ‘ konit ina ia ‘oku nau to’o fakapulipuli p ‘enautolu ‘o fakaheka ‘o ‘ave ki Vava’u pea mo Ha’apai he ko e ‘uhí, ‘oku lava ke ng ue ‘i Vava’u mo Ha’apai. Pea to’o mo e fo’i konit ina ia ‘e tolu ‘o meimei ‘alu ‘i he vaká ‘a e kautaha vaka ‘oku ou lave’i p ‘e au ‘a e kautaha vaká, k ‘oku ‘ikai ké u fie lave au ki ai ‘Eiki Sea, k ‘oku ou fie tokoni p ki he Feitu’ú na, ‘o h ng ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga Ha’apai. Ko e konga lahi taha fonuá ni ko ‘enau ma’u’anga mo’uí ‘i he moá, ‘Eiki Sea. Taimi tataua kuo ‘osi ako ‘a e kakaí ia ke nau mea’i ‘a ‘enau fakapotopoto mo’ui lelei, ko e ‘uhí, ko e kaha’u mo e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e fonuá. K ke fakatokanga’i ange Minisita ‘a e me’a ko ení. ‘Oku ‘ikai ké u loto ke tau hanga ‘o uesia h pisinisi, k tau fakatokanga’i ‘a e ni’ihi fakatupu k loa Tongá, ‘enau faitotonú mo ‘enau loto ke tokoni m ‘a e Tongá ki he Tonga lelei ‘i he kaha’ú.

Fakatokanga’i ange ‘a e ki’i m tu’a muli ko ení, koe’uhí, he nau poto ange kinautolu he founa ‘oku fai he taimí ni. N ongo ‘oku ta’ofi he Feitu’ú na ia k kuo mei ‘osi. Kapau ‘e tuku hifo h ki’i taimi Feitu’ú na, ‘oua te ke to e me’a TV, me’a atu ki he ‘ feitu’u ‘oku tuku ai ‘a e ‘ konit iná. Me’a ki he me’a ‘oku tuku ai ‘a e konit ina peá ke hanga ‘e he Feitu’ú na ‘o faka’ilonga’i kuo mei ‘osi ‘a e ‘ puha moa ia ‘a e tokotaha muli ko ení. Poto ia, si’i f f leva si’i ongo m tu’a fakatupu k loa Tonga ko ení. ‘Oku tau feinga ke teke kinua ke na ‘unu ‘o tokoni ‘i he fe’ uhi ‘o e mala’e fefakatau’aki he fonua ni, ‘Eiki Sea. Ko e me’a ia ‘oku fai ki ai ‘a e t kanga ki ai.

‘Eiki Minsita, ‘oku ou fakam l atu p ki he Feitu’ú na, ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘oku ou fu’u t kanga lahi ki ai ‘Eiki Sea, k ko e ‘uhí, ko ho’o taimi ‘o e Feitu’ú na. Pea kapau ‘oku p h ké u hoko atu ai p au ia ‘Eiki Sea he faingam lie ko ení, ‘Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: ‘Oku to e ki’i me’a ‘a e Minisita k ‘oku toe ‘a e me’a ‘e taha ke nau lave mai ki he TBC, Minisita Pa’anga p ko e Minisita Mo’uí, pea kuó u tui ke fakam hino mai ‘a e fiema’u ko ení pea mo hono solova ‘a e me’a ko eni ki he moá.

Lord Tu'ilakepa: Mahalo ko e faka'osí, fakam l ki he Hou'eiki mei Vava'ú 'a e tokoni lelei ko ia. 'Io, 'oku fai 'a e ng ue ki ai pea kuó u fakam l ki he ongo m tu'a Tonga ko ení. Ko e 'uhinga 'ena fakapotopoto'i ke 'oua 'e ha'u tama mulí ia 'o fakatau 'ene moá he pa'anga 'e \$45 'o 'alu ia 'o fakatau he pa'anga 'e \$67. Ko e fakapotopotó ia pea kuó u fakam l lahi kiate kinaua. H ng p ko 'ene me'á, 'okú na hanga p naua 'o tukuange si'i k venga 'a e Tongá, ko e putu. K 'oku 'ikai ke na hanga 'o tukuangé ke ha'u ha taha muli ia kuo 'alu ia 'o 'omai 'a e konit ina he pa'anga 'e \$67 mei Nu'usila, kae 'alu ia 'o fakatau pa'anga 'e \$45 pea ha'u ia 'o ma'u 'a e faikehekehe ko iá. K 'oku ou fakam l ki he Hou'eiki mei Vava'ú 'a e fiema'u ke tau t kanga kina 'a e *issue* ko ení. 'Oku ou hanga p 'e au 'o mea'i 'a e kautahá. 'Oku ua p 'a e ongo kautaha ko ení. 'Oku 'ikai ké u fie 'oatu 'a e hingoa 'o e kautaha muli ko ení. K 'oku 'uhinga'i 'e he motuá ni ia 'a e lolotonga toe 'ene moá pea 'alu ia 'o 'omai 'a e moa mei Nu'usila. Pea 'oku 'omai foki 'a e fakamole ia ko iá, kuo pau ke 'oange ia pa'anga 'e \$67, he taumai 'oku ma'ama'a tataua ia mo 'Amelika. Pea ko hono siofi ko 'o e moa na'e totonu ke pa'anga 'e \$37, ke 'oua 'e to e *mix* mai ia 'i he pa'anga 'e \$67, ko e me'a ia 'oku mau feinga ke mau hanga 'o ta'ofí, pea 'oku mau fakam l p ki si'i kau ng ue he'enu feingá, k 'oku nau si'i tokosi'i. Mau feinga p ki ai, m l Sea.

Sea K miti Kakato: Malo

Lord Tu'ilakepa: 'Oku ou fakam l atu 'Eiki Minisita koe'uhí, ke ke fakatokanga'i. Ko e founga 'e taha 'oku nau ng ue'aki. ia 'o 'omai mei Nu'usila, kae tuku p 'a e ki'i me'a ko ení ko 'oku ta'ofí, 'o tuku, na'e totonu ke kau ia he kamata ko 'o e 'aho 'aneafí mo e 'aho atú mo e ta'u atú. Na'e 'i ai konit ina 'e 3 ai na'e kovi. 'I he anga ko 'eku síó, kapau 'oku tau tau'i 'a e mo'ui lelei 'e Sea, totonu ke fekau ke faka'auha 'a e ngaahi fu'u konit ina ko iá.

<000>

Taimi: 1545-1550

Lord Tu'ilakepa: ... he kuo 'osi m hino mai 'oku 'osi 'i ai 'a e tolotolosia h fanga he fakatapu e kakano ia e moa ko ení 'Eiki Sea. Ko hono to e 'omai ko ke ma'u mo'ui mei ai e kakaí 'Eiki Sea fakatu'ut maki. Ha m hina 'e tolu p m hina 'e f mei heni e ngaahi fu'u koniteina ko iá ko u fokotu'u atu au ki he Potung ue Mo'ui mou 'o faka'auha 'ene toenga moa ko iá ke 'osi. He te ne 'ave 'o to e u sia pea 'e tala ko e moa ko e 'oatu mei Tonga ni.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'ilakepa: Ka 'oku tau tokanga 'aupito 'Eiki Sea ki he me'a, Sea 'oku ou, hou'eiki Pule'anga ko u poupuu atu ki he me'a ko ena 'oku mou taumu'a ng ue 'oku mou faí. 'I ai p me'a ko u ki'i fie lave ki ai 'Eiki Sea ke tau mat 'aki tokanga. Ka 'oku 'i ai ha f halaaki 'aneafí mou tokanga 'aupito 'oua te mou to e me'a ai he 'oku lahi hono 'ave 'i tu'a he *media*. Ko e taha e me'a ko u ki'i tokanga ki a'í ka u ki'i 'ai ma'a atu p ke mou me'a ki ai fekau'aki pea mo hono teuteu'i e, fokotu'u satelaite me'a ko eni ko 'oku, na'e fai ko v lau ko 'aneafí. Kapau 'oku 'i ai ha me'a peh na'a mou mea'i 'oku hala mo ia 'aneafí mou fakamolemole 'oua te mou to e fou a'í ke t palasia he kakaí kimoutolu Hou'eiki Minisit . He kuo 'osi tali 'e he Kapineti ia kuo 'osi fokotu'utu'u 'a e, pea ko e pa'anga ko 'oku 'i he Minisit Pa'anga e pa'anga ko iá ke fokotu'u

ha sino tatau mo e me'a ko na'a mou tuput maki ai 'aneaff. Ko u faka'amu au ke 'oua to e hoko ia pea fakangata pea mou tat puni e ngaahi me'a kotoa p te mou sio ke 'oua to e lava 'a e ni'ihí me'i tu'a p ko ha taha 'o to e lea atu kia moutolu ki ha Pule'anga ko ení koe'uhí ka mou fononga ke mou a'u ki he to e tu'unga 'oku to e taau pea to e fakalalakaka ange 'a e Pule'anga 'Eiki Sea.

'Eiki Minisit Polisi: Sea. Fakamolemole ka u ki'i tokoni p mu'a ko e 'uhinga ko e taimi Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Minisit Polisi.

Tokanga ke fusia'u tu'utu'uni ngāue pea ke lipooti mai kakai ki he Pule'anga 'enau hoha'a he moa

'Eiki Minisit Polisi: Tapu mo e Feitu'ú na Sea kae peh ki he Hou'eiki M mipa. Sea ko e, tui au ko e kaveinga ko ení 'oku mahu'inga ia kapau na'a lava ke toki hoko atu 'apongipongi ka 'oku ke, ke 'ai ke m hino mo'oni 'a e me'a ko ení kau ki he satelaite. Ka ko u tokanga Sea kau ki he moá ko u tui ko e me'a lelei ke mau fanongo atu 'a kimautolu ko ení Hou'eiki Pule'anga ko e tefito'i palopalema he'eku fanongo 'a'aku ia ko e *enforcement*. Mo'oni p *calculate* mo e lomilomi mo e h e me'a ka ko hono fakahoko e me'a ko iá 'oku tau faka'amu p 'oku fanongo mai 'a e ngaahi uma ng ue ko 'o e Pule'anga 'oku tatau p pe ko hai. Pau ke tau fanongo tautolu ia. Ko e talanoa ení ia 'a e kakaí. Kuo pau ke tau a'u 'o *enforce* e me'a ko iá ko e *rate* . Pea kapau 'oku 'i ai ha ngaahi falekoloa 'oku nau maumau'i, faka'ilo. 'Omai e me'a ko ia 'o faka'ilo pea ko u faka'amu 'oku fanongo mai e kakai Tonga mou l pooti mai ki he Potung ue Leipa. Pea 'oku 'i ai ha kakano'i moa ia Sea 'oku 'ikai ke lelei l pooti mai ki he Potung ue Mo'ui kae fai e ng ue ki ai.

Sea K miti Kakato: M l .

'Eiki Minisit Polisi: 'A ia ko e tefito'i me'a ia ko e fai e tu'utu'uni pea sai p ia 'oku ou kau au he *Competent Authority* 'osi tu'utu'uni 'osi tohi ko hono *enforce* p ko hono fakahoko ke fakapapau'i 'oku fai ia he tapa t liki ko 'o Tonga ni ko e ki'i palopalema ia.

Sea K miti Kakato: M l .

'Eiki Minisit Polisi: Pea ko u faka'amu p 'oku fanongo mai e ngaahi uma ng ue e fonua mou kau mai mu'a ke 'ai e me'a ko ení Sea. M l 'aupito Sea.

Sea K miti Kakato: Hou'eiki mou fakam 'opo'opo e ngaahi me'a ko ení 'oku ou f me'a'aki ai he efiafi ni mou teuteu mai mo ia 'apongipongi.

Lord Tu'ilakepa: Sea ko e ki'i me'a p 'e taha ko 'eku fakamanatu ki he hou'eiki Pule'anga. Hou'eiki Pule'anga ko u 'oatu p ke mou me'a ki ai, 'oku fu'u lahi ... 'oku ou vakai hifo heni 'oku 'i ai 'a e *statement* ko 'a e 'Eiki Minisit 'oku ne me'a 'e fai e fakalelei'i ki he ' *system* komipiuta ko 'a e Pule'anga. Ka ko u ongo'i p ke u peh ke u 'oatu mu'a ka 'i ai hamou me'a mai 'apongipongi pea fakakaukaua 'a e me'a ko iá. Na'a ku folau fakamuimui he taha 'o e Fakafofonga Fika 3 ...

Sea K miti Kakato: N pele tau toki fakahoko 'apongipongi. Tau liliu 'o **Fale Alea**.
(Na'e liliu 'o Fale Alea.)

'Eiki Sea: M 1 Hou'eiki kole atu ke t loie Falé ki he 10 'apongipongi.

Kelesi

(Na'e kelesi ai p he 'Eiki Sea, Lord Fakafanua.)

<002>

Fakam 'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga